

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА КЊИЖЕВНОСТ И ЈЕЗИК

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES MATICA SRPSKA

16

Уредништво

Сима Аврамовић (Београд), Бхарат Гупт (Делхи),
Виктор Каствелани (Денвер), [Карл Јоахим Класен] (Гетинген),
Ксенија Марицки Гађански (Београд), Емилија Масон (Париз),
Александар Поповић (Београд), Ливио Росети (Перуђа),
Данијела Стефановић (Београд), секретар,
Мирјана Д. Стефановић (Нови Сад), Бојана Шијачки Маневић (Београд)

Editorial Board

Sima Avramović (Belgrade), Victor Castellani (Denver),
[Carl Joachim Classen] (Göttingen), Bhart Gupt (Delhi),
Ksenija Maricki Gadjanski (Belgrade), Emilia Masson (CNRS Paris),
Aleksandar Popović (Belgrade), Livio Rosetti (Perugia),
Danijela Stefanović (Belgrade), secretary, Mirjana D. Stefanović (Novi Sad),
Bojana Šijački Manević (Belgrade)

Главни и одговорни уредник Ксенија Марицки Гађански

Editor-in-Chief
Ksenija Maricki Gadjanski

СЛИКА НА КОРИЦАМА – COVER PICTURE

Сребрна шарнирска фибула на корицама потиче из околине Сомбора. Датује се у другу половину 4. века пре нове ере. Нађена је у гробу или остави заједно са три друге сребрне фибуле истог типа и четири наруквице од сребрног лима. Данас се налази у Природњачком музеју у Бечу. Фибула припада последњој фази развоја шарнирских фибула, тзв. варијанти Чуруг, које су под грчким утицајем израђиване на територији данашње Војводине.

The silver fibula of the “Scharnier” type on the cover was found in the surrounding of Sombor. It is dated to the second half of the 4th century B.C. It was found in a grave or a hoard together with three silver fibulae of the same type and four bracelets of silver sheet. It is now in the Natural History Museum in Vienna. The fibula belongs to the last development phase of “Scharnier” fibulae – the variant Čurug – which was produced under Greek influence in the territory of present day Vojvodina (North Serbia).

Лого – Logo: Dr. Rastko Vasić

ISSN 1450-6998 | UDC 930.85(3)(082)

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА КЛАСИЧНЕ СТУДИЈЕ
JOURNAL OF CLASSICAL STUDIES
MATICA SRPSKA

16

НОВИ САД
NOVI SAD
2014

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ
STUDIES AND ARTICLES

Marijana Ricl

University of Belgrade
Faculty of Philosophy

2013 EPIGRAPHICAL SURVEY IN THE KAYSTER RIVER VALLEY

ABSTRACT: Epigraphical survey conducted in the Kayster River (Küçük Menderes) Valley in 2013 was the sixth one since 2007. An intensive search in towns and villages of the region led to the discovery of some unpublished Greek inscriptions from the Hellenistic and Roman Imperial period. Together with the previously discovered evidence, they provide valuable information on the history, society and economy of the Kayster River in Antiquity.

KEYWORDS: Kayster River, Lydia, Greek Epigraphy.

The 2013 epigraphic survey in the Kayster River (modern Küçük Menderes) valley lasted from September 2nd to September 27th and during this period 106 towns and villages were visited in search of new inscriptions¹. Prof. Dr. Maria Paz de Hoz from the University of Salamanca also took part in the survey, along with Mrs. Yasemin Perska from the Izmir Archaeological Museum, who acted as the Turkish government

---

¹ They are Tire, Büyükkale, Küçük kale, Yenioba, Çayırlı/Karşıyaka mahallesi, Akçaşehir, Alaylı, Kurşak, Üzümler, Turan, Ergenli, Pınarlı, Arikbaşı, Karahalili, Zeytinli, Bayındır, Fırınlı, Eski Fırınlı, Çamlıbel, Kızılcaova, Havuzbaşı, Çiftçigediği, Mahmurlar, Buruncuk/Cumhuriyet mahallesi, Akkoyunlu/Atatürk mahallesi, Eskioba, Alacalı, Hisarlık/Yuvalı mahallesi, Yusuflu/Atatürk mevkii, Yakacık, Kızılıoba, Sarıyurt, Zeytinova, Zeytinlik, Karateke, Turgutlu, Akyurt, Yeniciftlik, Hasköy, Çırrı, Işıklı, Kiraz, Kireli, Boynuyoğun, Kürdülü, Dereli, Peşrefli, Gökçen/Kahrat mahallesi, Kirtepe, Kaleköy, Karaburç, Doyranlı, Ödemış, İlkkurşun, Kayaköy, Yusufdere, Bülbüller, Karadoğan, Yeniköy/Avunduruk mahallesi, Yeniceköy, Yeğenli, Kazanlı, Ovakent, Yolüstü, Gereli, Şemsiler, Ümurcalı, Haliller, Günlüce, Üzümlü, Mursallı, Suçaklı, Oğuzlar, İncilipinar, Gölçük, Gedikdüzü, Beyazıtlar, Küçükavlucuk, Birgi, Hacıhasan, Çaylı, Alaşarlı, Yeşilköy, Sarıkaya, Beydağ, Kızılcahavlu, Erikli, Çomaklar, Konaklı, Balabaklı, Kaymakçı, Mescitli, Bademli, Seyrekli, Karakova, Dallık, Gülyaka, Derebaşı, Çömlekçi, Çayağzı, İğdeli, Yakapınar, Dereköy, Dereköy kaplıca, Ortaköy.

representative. I thank them both for their generous help and support, and my thanks also go to the Turkish Ministry of Culture and Tourism for granting me the permit for this survey and to the Universities of Salamanca and Vienna for funding it.

The Kayster River flows through southern Lydia between the Tmolos (mod. Bozdağ) and the Messogis (mod. Aydın Dağları) mountain ranges (fig. 1). In Antiquity, the main civic centres of the region were in Hypaipa, Dios Hieron, and the three settlements of the *Kilbianoi* – Nikaia, Koloe and Palaiapolis. The area originally belonged to the Lydian population group, subsequently receiving Greek, Persian, Macedonian and Roman colonists. During the Attalid period (after 188 B.C.)² the region belonged to Lydia, among whose constituent parts, as we learn from two inscriptions³, were οἱ κατὰ Ἐφεσον τόποι, τὸ Καῦστρου πεδίον and τὸ Κιλβιανόν. In the Roman Imperial period a part of the lower Kayster River valley, up to and including the modern town of Tire (anc. Thyaira), was likewise attributed to the territory of Ephesos, The Kilbian Plain apparently began east of Dios Hieron. The tribe inhabiting to *Kilbianon* was divided into Upper and Lower Kilbianoi⁴.

Fig. 1. Map of Ancient Lydia including the Kayster River Valley

² And most probably earlier, as well.

³ IK 12, 2, 201 = SEG 26, 1238; Malay 1996, 83 = SEG 46, 1434: στρατηγὸς Καρίας καὶ Λυδίας τῶν κατὰ Ἐφεσον τόπων.

⁴ *Cilbianoi inferiores* and *superiores* in Roman terminology: Plin. *H.n.* V 120.

North of the Kayster River, on the southern spurs of Mt. Tmolos, the most important city was Hypaipa (mod. Günlüce/formerly known as Tapai/Datbey), famed for its sanctuary of the Persian goddess Anāhitā founded sometime before Alexander. Her cult there exhibits a blend of Lydian, Persian and Greek cultural influences. Led by hereditary priests (*magoi*) with an *archimagos* at their head, her devotees worshiped the goddess as *Anaitis*, *Anaitis Artemis* and *Persike Artemis*. The annual (?) games called *ta Artemisia* attracted athletes, musicians and poets. The local coinage shows the goddess standing in her temple fully attired: on her head is a high head-dress with a veil of figure-length proportions, and she maintains a stiff pose with outstretched arms⁵.

Other urban and non-urban settlements, mostly known by their coinage dating from the Roman period, are Dios Hieron (mod. Birgi), Nikaea (mod. Türkönü/formerly Ayazurat), Koloe (mod. Kiraz/form. Keles), Tar(i)gye (mod. Akpınar), and Oumyrota (mod. Suludere/form. Yagas) north of the river, and Palaiapolis (Beydağ/form. Balyambolu), Digda (Ovakent/form. Adagide), Bonitai (mod. Büyükkale and Küçük kale), Almoura (mod. Eskioba/form. Darmara), Potamia (mod. Bademli), Did-eiphyta (mod. Kireli), Savenda (mod. Yeğenli) and others south of it. A recently published Hellenistic inscription from the region of Koloe⁶, revealed a number of local toponyms, for the most part previously unattested: Kireikome, Kanateichos, Alg(e)iza, Daplate, Agreikome, Tauroukome, Saltroukome, Tarsos, Sia, Ampsyra, Dareda, Oaura, Diginda, Oekrada.

The area of southern Lydia has seldom been the object of scholarly interest.⁷ At the end of the 19th century it was investigated by K. Buresch whose results were published posthumously⁸. At the beginning of the 20th century J. Keil and A. v. Premerstein included it in their extensive surveys of Lydian territory⁹, and in their foot-steps followed C. Foss¹⁰, the German-Turkish team collaborating on the *Inscriften griechischer Städte Kleinasiens*¹¹, and R. L. Bengisu.¹² H. Malay, Y. Akkan and M. Ricl have recently made several contributions to the epigraphic dossier of this region¹³, R. Meriç published the results of his archaeological and

⁵ Cf. Ricl 2002, 206–207; Altınluk 2013, 37–43.

⁶ Herrmann–Malay 2007, 126–129 no. 97 = SEG 57, 1189.

⁷ On the history of the more intensive research at of Hypaipa, starting with Cousinéry's visit to the site in 1802, see Altınluk 2013, 1–8.

⁸ Buresch 1898.

⁹ Keil – v. Premerstein 1914.

¹⁰ Foss 1979.

¹¹ IK 17, 1–2.

¹² Bengisu 1994.

¹³ Malay–Ricl 2006, 68–81, nos. 39–66 = SEG 56, 1299–1323, 1354–1355; Malay 2006 = SEG 56, 1252; Akkan–Malay 2007 = SEG 57, 1190–1193.

topographical studies in the same area¹⁴, and S. Altınoluk her study of Hypaipa's coinage¹⁵.

M. Ricl conducted six yearly surveys (2007–2010, 2012–2013) in the region¹⁶, visiting about 150 towns and villages, most of them on several occasions. This research was conducted within the framework of the project “History and Epigraphy of the Kayster Valley in Antiquity” supported by the Austrian Academy of Sciences, the University of Vienna and the University of Salamanca. It is a pleasure to thank T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Kültür Varlıklarını ve Müzeler Genel Müdürlüğü for granting me permits to conduct the yearly surveys, to H. Malay (Ege Üniversitesi) for inspiration and friendly help on every occasion, to G. Dobesch (Austrian Academy of Sciences), Th. Corsten (University of Vienna) and M. P. de Hoz (University of Salamanca) for their unfailing support, and to the very obliging government representatives Mr Ayhan Saltık (2007), Miss Bahar Alpvural (2008), Mr. Halis Şahin (2009), Miss Hadiye Türkmen (2010), Mrs. Songül Erbay (2012), and Mrs. Yasemin Perska (2013). Since a part of the research took place in two local archaeological museums – of Tire and Ödemiş – thanks are also due to their respective directors – Mr. Enis Üçbaylar and Mrs. Sevda Fildağlı Çetin and the members of their staff.

The finds from the 2013 season include a Late Hellenistic/Early Imperial funerary stele from the village of Derebaşı, situated about 12 km north-east of Tire (fig. 2); the stele was found in illicit excavations and subsequently transferred to the Museum of Tire. Preserved is the lower part of a white-marble stele with a tenon and a broken relief showing, from left to right: a servant girl, a seated female, lower part of a three-legged table, and the legs of a servant boy (dim. 0.46 m x 0.48 m x 0.08 m; letters 0.015 m high). The inscription contains the name of a woman – Moschion, wife of Lareisaios, daughter of Apollonios.

From Karatekeköy, situated about 7 km north-west of Tire, on the Tire–İzmir road, comes the next find (fig. 3). Karatekeköy was visited on several occasions in the previous years, and the site is remarkable by the number of rupestrial inscriptions seen in its vicinity¹⁷ that once marked

¹⁴ Meriç 2009 = *SEG* 59, 1389.

¹⁵ Altınoluk 2013.

¹⁶ For the published reports on the surveys, see Ricl 2009a–d; 2010a–c; 2011; 2012; also 2010d.

¹⁷ Two more rupestrial boundary markers of the same type, from the villages of Çayırlı and Çinyeri, were published in Ricl 2013 (p. 47 no. 18; p. 49 no. 21). R. Meriç published a boundary marker from Bereket Tepesi south of Ephesos (Meriç 2009, 30–31). A friend from the village of Hasköy informed us that he saw four boundary inscriptions on the rocks along the road leading to a place called ‘Kilisse’ in the vicinity of Yakapınar, about 10 km west of Bayındır. Three of them allegedly read OPN and the fourth one OPNX.

Fig. 2

Fig. 3

the borders between two communities or estates: there are presently six of them, five of which are carved on several adjacent rocks on a hill locally known as Taştepe. The new inscription seen last year in Karatekeköy is inscribed on two sides of the upper part of a white-marble statue base (dim. 0.21 m x 0.83 m x 0.80 m; letters 0.055–0.06 m high). It dates from the first or the second century A.D. and contains the names of two women – mother and daughter, Geminia III and Flavia Pro[cla], respectively.

From Birgi (ancient Dios Hieron, Byzantine Pyrgion) comes a new inscription on a marble sarcophagus decorated with garlands held by bulls' and rams' heads (dim. 0.64 m x 1.90 m x 0.67–0.70 m; letters 0.02 m high) (fig. 4). The sarcophagus is built in a fountain called Koca Çeşme. After a recent cleaning of the fountain undertaken by the municipality of Birgi, a weathered and previously unknown inscription was discovered on its front side. The inscription starts with a mention of the tomb ($\tauο[\hat{υ}το]$ $\tauο]$ $\eta\rho\phi\sigmaν$), the nearby sarcophagus ($και \ \eta \ \epsilon\piικεμένη \ σορός$), and another one inside the tomb ($και \ \eta \ \epsilon\pi \alpha\upsilon\tau\omega \ - \ - \ -$). The names of the owner and his family-members are not preserved.

Fig. 4

Our visit to the site of ancient Hypaipa and the Museum of Ödemiş led to the discovery of three more fragmentary inscriptions whose understanding is unfortunately seriously impaired by the unsatisfactory degree of their preservation.

In the past six years, 121 new inscriptions were seen in the various towns and villages of the region in question, and in the two local museums of Tire and Ödemiş. As it usually happens, the majority of these (70) are funerary and produced in the Roman Imperial period (10 are dated by either the Sullan or the Pharsalian era; of the 121 new inscriptions, 19 can be securely ascribed to the (Late) Hellenistic period). In

addition to the funerary monuments and the ones whose nature cannot be ascertained (17), the other categories, according to the content of inscriptions, are dedications (12), honorary inscriptions (9), rupestrial boundary-markers (6), boundary-stones of landed property belonging to Ephesian Artemis (2), a rock-cut inscription containing a personal name, a Hellenistic list of names, a *tabula lusoria*, and a lead weight. Out of 121 new inscriptions, only one is composed in Latin.

What type of information is offered by the new inscriptions? As far as the public life of the communities in the Kayster River valley during the Hellenistic and the Roman period is concerned, in the new inscriptions we find the mention of the following urban and non-urban entities: the city of Nikaia, the community of the (Upper) Kilbianoi ([ή] βουλὴ κ[ε]ράς ὁ δῆμος), both situated in the so-called Kilbian plain, the four previously attested village settlements of Almourenoi, Bonitai, Boukolion and Dideiphyta in the Kayster River valley, and an unknown village in the territory of Hypaipa. Moreover, the *demosi* of two unknown communities feature in two funerary inscriptions of the Hellenistic period and a third one in an honorary inscription for the Emperor Gallienus. The last mentioned inscription likewise contains the only attestation of an urban tribe (*phyle*). A number of city and village officials are attested in the new inscriptions: *agonothetai*, *archontes*, *gymnasiarchs*, *hipparchs*, *komarchs/komarchia*, *logistai*, *neopoioi*, *panegyriarchs*, *priestesses of Artemis of Ephesos*, *secretaries of the people*, and *strategoi*. City-archives feature in three funerary inscriptions, and in two we find the mention of *summae honorariae* paid for the offices of a *gymnasiarch* and a *komarch*.

Details on the economic and social life of the region are rarely encountered in the new material: we hear of a workshop, of professions such as craftsman, centurion or steward (*pragmateutes*), of members of the equestrian order, freedmen, and slaves, and of a village funerary club (*koineion*). Tombs are generally protected by a threat of fines payable to the Imperial *fiscus* or village communities, and/or a lawsuit against grave-robbers. Only in one case, on a Late Hellenistic grave-stele, grave-robbers are threatened with a curse invoking Demeter Thesmophoros to protect the tomb.

Finally, in the stark contrast to the abundance of new inscriptions testifying to an extremely rich and intense religious life of the populations in the neighbouring Hermos River valley, the Kayster River valley finds rarely concern local cults. Artemis of Ephesos ruled unchallenged the lower part of the valley where she possessed a number of estates and where members of the most influential local families served as her priestesses and *neopoioi*. There are only two new inscriptions that ‘disrupt’ her domination – one is the previously mentioned Hellenistic grave-stele

with a curse against grave-robbers placing the dead under the protection of Demeter Thesmophoros, and the other one, set up in the Imperial period, commemorates the contribution of a mother and her son to the erection of a temple of Dionysos.

BIBLIOGRAPHY

- Akkan–Malay 2007 = Y. Akkan – H. Malay, The Village Tar(i)gye and the Cult of Zeus Tar(i)gyenos in the Cayster Valley, *EA* 40, 2007, 16–22.
- Altınoluk 2013 = S. Altınoluk, *Hypaipa: A Lydian City during the Roman Imperial Period*, Istanbul 2013.
- Bengisu 1994 = R. L. Bengisu, Torrhebia Limne, *Arkeoloji Dergisi* 2, 1994, 33–43.
- Buresch 1898 = K. Buresch, *Aus Lydien. Epigraphisch-geographische Reisefrüchte hinterlassen von Karl Buresch, herausgegeben von O. Ribbeck*, Leipzig 1898.
- Foss 1978 = C. Foss, Explorations in Mount Tmolos, *Calif. St. Class. Ant.* 11, 1978, 21–60.
- Herrmann–Malay 2007 = H. Malay – P. Herrmann, *New Documents from Lydia, Denkschr. Akad. Wien, phil.-hist. Kl.* 340, ETAM 24, 2007.
- Keil – v. Premerstein 1914 = J. Keil – A. v. Premerstein, Bericht über eine dritte Reise in Lydien und den angrenzenden Gebieten Ioniens, *Denkschr. Akad. Wien, phil.-hist. Kl.* 57, 1, 1914.
- IK 12, 2 = *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasiens*. Bd 12: *Die Inschriften von Ephesos*. Teil 2: Nr. 101–599. Hrsg. v. Chr. Börker – R. Merkelbach, unter Mitarb. v. H. Engelmann – D. Knibbe, Bonn 1979.
- IK 17, 1–2 = *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasiens*. Bd 17, 1: *Die Inschriften von Ephesos*. Teil 7/1: Nr. 3001–3500. Hrsg. v. R. Meric – R. Merkelbach – J. Nollé – S. Şahin, Bonn 1981; *Inschriften griechischer Städte aus Kleinasiens*. Bd 17, 2: *Die Inschriften von Ephesos*. Teil 7/2: Nr. 3501–5115. Hrsg. v. R. Meric – R. Merkelbach – J. Nollé – S. Şahin, Bonn 1981.
- Malay 1996 = H. Malay, New Evidence Concerning the Administrative System of the Attalids, *Arkeoloji Dergisi* IV, 1996, 83–86.
- Malay 2006 = H. Malay, Three Dedications to Zeus Keraunios, *EA* 39, 2006, 103–104.
- Malay–Ricl 2006 = H. Malay – M. Ricl, Some Funerary Inscriptions from Lydia, *EA* 39, 2006, 49–83.
- Meriç 2009 = R. Meriç, *Das Hinterland von Ephesos. Archäologisch-topographische Forschungen im Kaystros – Tal, Ergänzungsheft zu den Jahresheften der Österr. Archäol. Inst.* 12, 2009.
- Ricl 2002 = M. Ricl, ‘The Cult of the Iranian Goddess Anāhitā in Anatolia before and after Alexander’, *Živa antika* 52, 2002, 201–214.
- Ricl 2009a = M. Ricl, Epigraphic Survey in the Küçük Menderes valley, 26. Araştırmaları toplantısı (Ankara 2008), 1. cilt, Ankara 2009, 267–272.
- Ricl 2009b = M. Ricl, Report on the Results of an Epigraphic Survey in the Cayster Valley in October 2008, *Dialogues d’histoire ancienne* 35/2, 2009, 182–185.

- Ricl 2009c = M. Ricl, Greek Inscriptions in the Museum of Tire (Turkey), *Dialogues d'histoire ancienne* 35/2, 2009, 186–189.
- Ricl 2009d = M. Ricl, Preliminary Report on the 2009 Epigraphic Survey and New Inscriptions from the Cayster Valley, *Dialogues d'histoire ancienne* 35/2, 2009, 189–193.
- Ricl 2010a = M. Ricl, Report on the Results of an Epigraphic Survey in the Cayster Valley in October 2008, 27. *Araştırma sonuçları toplantısı* (Denizli 2009), 2. cilt, Ankara 2010, 439–444.
- Ricl 2010b = M. Ricl, Greek Inscriptions in the Museum of Tire, 27. *Araştırma sonuçları toplantısı* (Denizli 2009), 2. cilt, Ankara 2010, 445–450.
- Ricl 2010c = M. Ricl, 2010 Epigraphic Survey in the Cayster Valley, *Dialogues d'histoire ancienne* 36/2, 2010, 188–191.
- Ricl 2010d = M. Ricl, A New Inscription from the Cayster Valley and the Question of Double Names in Hellenistic and Roman Lydia, *Onomatalogos. Studies in Greek Personal Names presented to Elaine Matthews*, edited by R. W. V. Catling and F. Marchand (with the assistance of M. Sasanow), Oxford, 2010, 532–553.
- Ricl 2011 = M. Ricl, 2009 Epigraphic Survey in the Cayster valley, 28. *Araştırma sonuçları toplantısı* (İstanbul 2010), 1. cilt, Ankara 2011, 349–354.
- Ricl 2012 = M. Ricl, 2010 Epigraphic Survey in the Cayster valley, 29. *Araştırma sonuçları toplantısı* (Malatya 2011), 1. cilt, Ankara 2012, 505–510.
- Ricl 2013 = M. Ricl, New Inscriptions from the Kayster River (Küçük Menderes) Valley, *Epigraphica Anatolica* 46, 2913, 35–56.

Маријана Рицл
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ЕПИГРАФСКА ИСТРАЖИВАЊА У ДОЛИНИ РЕКЕ КАИСТРА
ТОКОМ 2013. ГОДИНЕ

Резиме

Током септембра 2013. године обављена су шеста по реду епиграфска истраживања у долини реке Каистра (данас Küçük Menderes) у јужној Лидији. Тада је виђено неколико нових грчких натписа који су овом приликом укратко представљени и анализирани. Поред тога, изложени су резултати комплетних истраживања од 2007. године до данас. Указано је на значај епиграфских извора за проучавање ове области која се ретко спомиње у сачуваним наративним изворима.

Danijela Stefanović
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

A NOTE ON THE PAPYRUS LONDON, UC 32271B VERSO

ABSTRACT: An overview of the text preserved on the papyrus London, UC 32271B verso, with the emphasis on the expressions *wnw pr* i.e. lit. ‘*the openers of the house*’ and ‘*mw s̄snw*’, i.e. lit. ‘*the lotus-eaters*’.

KEY-WORDS: pLondon, UC 32271B verso, *wnw pr*, Late Period, ‘*the lotus-eaters*’.

The rich collection of Lahun papyri, the largest haul of surviving Middle Kingdom (about 2040–1700 BC) papyri, nowadays in the collections of the Egyptian Museums of Berlin and Cairo – various economic papers of the cult for king Senusret II from the reigns of Senusret III and Amenemhat III, and in the Petrie Museum, London (miscellaneous manuscripts) is an outstanding source of data for the various aspects of the social history of the Middle Kingdom Egypt.

One of the papyrus fragments from the Petrie Museum, i.e. UC 32271B verso, preserves several stanzas of a tale (?):¹

*wʒh (?) [...].j mr.kwj
djw n.j ht [?] rdj n.j bnjt rdj n(.j ?)
mrwtjn wnw prjn
'mw s̄snw s̄ r.f
[m]r[wt ?].j m ht nt hr nb wnwt (?)
[...]. [...]*

¹ M. Collier – S. Quirke, *The UCL Lahun Papyri: Religious, Literary, Legal, Mathematical and Medical*, London 2004, 50–51; S. Quirke, *Egyptian Literature 1800 BC: Questions and Readings*, London 2004, 186.

*inundated [...] I, being loved
I am given things (?). Let me be given sweetness, be given
love, by the openers of the house, by the
consumers of lotus-plants. Indeed surpasses (?)
[love] of me in the body of everyone, hour (?)
[...]. [...]*

The preserved text itself doesn't seem very promising neither for its context, nor for genre since the fragment doesn't have any parallels within the preserved Middle Kingdom tales. However, the text is worth of notice: it mentions *wnw pr* i.e. lit. '*the openers of the house*' and '*mws̄nw*', i.e. lit. '*the lotus-eaters*'.

1) *wn pr*

The syntagm *wn pr* (or in an abbreviated form *wn* → in fact, probably *jrj-*³)² 'the opener / keeper of the shrine' is well attested in the Late Period and demotic documents as a priestly title.³ The term *wn pr* (in plural *wnw pr*) is rendered as *παστοφόροι / pastophoroi* in Greek documents. In the Ptolemaic and Roman Egypt *pastophoroi* were perhaps at first a kind of temple wardens,⁴ not real priests, rather 'ritual assistants' in the cults of various Egyptian gods. Later, the syntagm is also attested as a term for a group of cult officials in Egyptian cults both inside and outside Egypt (*CIL V 2, 7468*).

The syntagm *the openers of the house* recorded on the papyrus London UC 32271B verso is one of the earliest attestations of the well known demotic title.

2) '*mws̄nw* ('the lotus-eaters')

The expression '*mws̄nw*' is unparalleled in Ancient Egyptian literature, and its semantic context is completely missing. Its first element '*m(w)*' 'devourer' is well attested in ancient Egyptian lexica, referring especially to religious and mythological texts.⁵ The second element, the

² W. Erichsen, *Demotisches Glossar*, Copenhagen 1954, 89; J. Tait, A Demotic List of Temple and Court Occupations. P. Carlsberg 23, in: H. Thissen – K. Zauzich (ed.), *Grammata Demotika. Festschrift für Erich Lüddeckens zum 15. Juni 1983*, Copenhagen 1984, 218; *Der Totenpapyrus des Pa-Month (P. Bibl. nat. 149)*, ed. M. A. Stadler (ed.), Wiesbaden 2003, 136; F. Hoffmann – J. F. Quack, *Pastophoros*, in: *A Good Scribe and Exceedingly Wise Man. Studies in Honour of W. J. Tait*, A. Dodson – J. Johnston – W. Monkhouse (ed.), London 2014, 127–156.

³ H.-B. Schönborn, *Die Pastophoren im Kult der ägyptischen Götter*, Meisenheim 1976; J. G. Griffiths, *Pastophores*, in: *LÄ IV*, 1982, 914.

⁴ K.-T. Zauzich, Ein antikes demotisches Namenbuch, in: *A Miscellany of Demotic Texts and Studies*, P. J. Frandsen – K. Ryholt (ed.), Copenhagen 2000, 47–48.

⁵ *Wb I*, 184.7–9; *LGG II*, 108f. The '*mw* ('devourers') are well attested in the *Book of the Dead*. The most prominent devourer mentioned in the *Book of the Dead* is the '*mt-mwtw/mmj*'

word *sšn*, is one of the terms for the *Nymphaea caerulea* also known as the *Blue Egyptian water lily* or *sacred blue lily*.⁶

The well known story about ‘Lotus-eaters’, in the Greek classical tradition, came from Homer – Odysseus came among ‘lotus-eating’ people having been blown off course by a northerly wind as he was rounding Cape Malea (Od IX 82–104). The later authors located the Lotophagi in the most disparate regions, from Morocco to Cyrenaica.⁷ Their land was also put on the map by Herodotus (Hdt. IV, 177).⁸ Botanists today consider that the ‘lotus’ of the Lotus eaters was the ‘jujube tree’ known under the names of *Rhamnus lotus*, *Lotus africanus*, *Lotophagorum arbor*, *Lotus sine nucleo*, and *Zizyphus lotus*. It was a small tree very like the Indian Varadi, whose pharmacological use is similar. In Africa, in India and in traditional Chinese medicine, it is used against insomnia, moral suffering and nervous breakdown.⁹

Although the preserved text on the papyrus London, UC 32271B is more than puzzling, the two syntagms to which this short note refers, may perhaps rather point to its religious context.

Данијела Стефановић
Филозофски факултет
Универзитета у Београду

БЕЛЕШКА О ПАПИРУСУ ЛОНДОН, UC 32271B

Резиме

Богата колекција папируса из Лахуна у Египту, и уједно највећа сачувана папирусна збирка из епохе Средњег царства (око 2040 – 1700. год. пре н.е.), данас се чува у Египатском музеју у Берлину, у Египатском музеју у Каиру и у Питријевом музеју у Лондону. На једном од фрагмената из колекције Питријевог

(‘the devourer of the dead’) which appears in the vignette of Ch. 125 with a hybrid animal form and is said to swallow the deceased’s heart. The fourth of the 42 judges (as mentioned in Ch. 125 of the *Book of the Dead*) is called ‘*m swwt*’ (‘devourer of shadows’) (see R. Lucarelli, Demons in the Book of the Dead, in: *Totentbuch-Forschungen; gesammelte Beiträge des 2. Internationalen Totenbuch-Symposiums Bonn, 25. bis 29. September 2005*, Wiesbaden 2005, 203–212). For the other deities attested with the epithet of swallower see *LGG II*, 109–114.

⁶ R. Germer, *Flora des pharaonischen Ägypten*, Mainz am Rhein 1985, 39.

⁷ According to several authors (e.g. Polybius I 39/2 and XXXIV 3/12; Strabo III 4/3 and XVIJ 3/17), some Lotophagi lived on the island of Meninx, modern-day Jerba.

⁸ Probably Zarzis, in southeastern Tunisia. See: *A Commentary on Herodotus Books I–IV*, O. Murray – A. Moreno (ed.), Oxford 2007, and J. Ferguson, *Utopias of the Ancient World*, London 1975, 18.

⁹ The ‘lotus’ (‘lotus of Cyrene’ at Hdt. II 96/1) is usually identified with wild lotus, i.e. *Zizyphus lotus* (see A. Steier, in: *RE XIII/2*, 1927, col. 1515–1532; S. Amigues, From the Jujube of the Lotus eaters to the blessed Tree of the Golden Temple, *Studia Asiatica. International Journal for Asian Studies* 4–5, 2003/4, 51–68).

музеја, UC 32271B версо, сачувано је неколико редова наративног текста. Сачувани фрагмент се на први поглед не чини важним ни због свог садржаја, нити због жанра, јер му се не може наћи паралела међу сачуваним наративима Средњег царства. Ипак, текст завређује пажњу јер бележи две синтагме: *wnw pr* – ‘они који ошварају кућу’ и *twsšnw* – ‘лошофази’. Сложеница *wnpr* један је од најранијих помена свештеничке титуле добро посведочене у демотским документима, док термин *twsšnw* нема паралелу у сачуваним староегипатским изворима. Иако је сачувани текст више него фрагментаран, две поменуте синтагме указују на то да је могао бити религијског карактера.

Victor Castellani
University of Denver

THERE'S A *WHAT* IN THE LABYRINTH? THESEUS' ACCOMPLICES

ABSTRACT: In attischer Vasenmalerei der 6. und früheren 5. Jahrhunderte v. Chr. sehen wir verschiedene Figuren – Personen sowohl menschlich wie auch göttlich – und Gegenstände – lebend und leblos – die den jungen Helden nicht zufällig begleiten. Sie können zeigen, dass ihm *von* ihm selbst unbemerkte Hilfe geleistet wird.

KEYWORDS: Apollo, Ariadne, Athena, Athens, Hermes, Labyrinth, Minotaur, national hero, Theseus, vase painting.

Before earliest surviving literary accounts of Theseus' victorious confrontation with the Minotaur, hundreds of Attic vases depicted the iconic scene from mid-6th century, down to the mid-5th. In painted versions this young, usually beardless hero more often than not has witnesses to this feat. Besides, we see in the place of his encounter with the monster, the dark maze of the Labyrinth, some quite unexpected things ‘animal vegetable and mineral.’¹

---

¹ This paper has been developed from one of the same name presented at the April 2014 annual convention of the Classical Association of the Middle West and South in Waco, Texas, USA.

Within the text and notes will appear many vase numbers identifying objects that are (with few exceptions) illustrated in the Beazley Archive Pottery Extensible Database, abbreviated “BXD.” This is an open-access online resource at <http://www.beazley.ox.ac.uk/xdb/ASP/default.asp>. I shall also note a few pieces that may be viewed only in the *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae* (LIMC), aware though I am that many scholars do not enjoy local access to this. For those who do, articles and accompanying plates on “Ariadne” (in Vol. III Addenda, by Marie-Louise Bernhard with Wiktor Daszewski), “Minos I” (Vol. VI, by Jan Bažant), and “Minotauros” and “Theseus” (Vols. VI and VII, respectively, both by Susan Woodford), are highly recommended.

Who are those persons, what are those things, *and what are they all doing there?*²

If apparent *human* figures on the scene are several, young, and unarmed, we presume them to be from the thirteen Athenian youths and maidens sent with the Athenian prince as tribute to Minos – and fodder for the Minotaur. A sole female, on the other hand, may be his helper Princess Ariadne.

However, Athenian vase painters tended to glorify heroic feats, exactly as Homeric epic did, by allying heroes with *gods*, above all with Athena. Patron gods do *not* perform great mortals' great and daring deeds for them, of course, but rather provide tools tangible and intangible (courage for one, enhanced strength for another). Sometimes the tool is a person whom a god moves to helpful action (e.g., Nausicaä in *Odyssey* 6) or the god her- or himself in mortal disguise (e.g., the noble water-girl at the beginning of *Odyssey* 7). However, each hero must recognize these potential aids, adapt them to his circumstances, and apply them.

Like the great Peloponnesian heroes Perseus and Heracles, Theseus of Athens enjoys support from Olympian half-siblings. Both Athena and Hermes are allied with him, too. Accordingly a divine helper is *also* with him, or is with him *instead of the princess* when he confronts the Minotaur. In scenes of heroic action we oftentimes can confidently identify a god by her or his conventional attributes, but also (I shall argue below) under un-divine disguise or from non-anthropomorphic indication. Many times, moreover, we may *suspect* a deity to be present, especially in a female figure who *could* be Athena. On a mere handful among hundreds of vases that visualize the Minotauromacy do we see, *with attributes*, Athena or, once, Athena *and Hermes*. Theseus himself is likely unaware of divine involvement; for here, as countless times in other renderings of heroic action, an artist often shows *us* more than mortal players involved in the events he depicts can themselves see.³

---

² Best comprehensive study of Theseus' Cretan adventures in literary/documentary sources probably remains Hans Herter, "Theseus" in *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Supplement Band XIII (Munich 1973), cols. 1093–1238. (1111–1117 survey versions of the love and assistance of Ariadne, 1117–1128 Theseus' fight with the Minotaur.)

Frank Brommer, *Theseus. Die Taten des griechischen Helden in der antiken Kunst und Literatur* (Darmstadt 1982), deals in detail with "Minotauros" on pp. 35–64, of which 42–45 specifically report on Attic vase paintings; 83–92 treat Theseus' dance after his victory and then Ariadne. Brommer's article, "Theseus-Deutungen II," *Archäologischer Anzeiger* 1982/1, 69–86, which focuses on *Minotaurkampf* and its immediate mythic context, elaborately supplements his discussion in that monograph.

Also valuable is Jenifer Neils, *The Youthful Deeds of Theseus* (Rome 1987).

See also Henry J. Walker, "The Early Development of the Theseus Myth," *Rheinisches Museum* 138 (1995), 1–33, whose corrective to Herter's findings on Theseus during the 6th-century "tyranny" at Athens is largely unconvincing; and most recently Cristina Servadei, *La figura di Theseus nella ceramica attica* (Bologna 2005), pp. 92–126 on the Minotauromacy and events surrounding it.

³ Guntrum Beckel, *Götterbeistand in der Bildüberlieferung griechischer Heldenage* (Waldsassen 1961), pp. 15f., in passing acknowledges that a deity may assume non-anthropo-

Numerous vase paintings, in fact, according to cautious descriptions in BXD, show “Athena or Ariadne” in or near the Labyrinth.

Furthermore, just as other demigod heroes employ either special instruments associated with particular gods or special techniques that gods inspire, Aegeus’ son – in fact Poseidon’s – enjoys his own special apparatus and skills. In Theseus’ case, like those of Perseus and Heracles, these divine means, material objects and actions alike, connect him to Hermes and especially to Athena. What to my knowledge has gone unremarked is the role that *Apollo* plays in this iconic Thesean adventure on Crete, despite diverse indications of that god’s quiet participation and *Theseus’ own consciousness of it*.⁴

Although Athena is not mentioned conspicuously, if at all, in *literary* accounts of our Athenian hero’s other exploits, visual artists routinely show Athena herself with attributes or else, to signify her presence and the support that she is lending to her mortal friends, her olive tree *or extraordinary levitation of objects*. In such situations she may make suggestions or instill extra boldness as, for familiar examples, in the third-person narration of the *Odyssey* (5.427f and 437f; 6.139f) and, on stage, in the prologue to Sophocles’ *Ajax*, where, while we see her, Ajax’ compassionate enemy Odysseus only *hears* the harsh goddess’ *voice* (φθεγμα, 14, and φώνημ' ἀκούω, 16). One painted instance shows how she boosts Jason’s boldness in reaching for the Golden Fleece with a hand gesture (BXD 205910), others, in the Berlin Painter’s well known versions of Achilles-versus-Hector, show how she directs Achilles’ lethal spear-thrust with a wave of her aegis (201941) or her helmet (201956).

Let us consider the circumstances of the Labyrinth and its menace more closely, concentrating our attention upon Theseus’ critical needs.

---

morphic form (e.g., a mortal person’s or a bird’s) or remain completely invisible – *to the person whom he or she influences*. The remainder of his still valuable monograph proceeds to show how often artists make them visible *to us* in godly form. Its pp. 67–69 treat the Minotaur episode.

Although his “law” requires some amendment, Ove Jørgensen, “Das Auftreten der Götter in den Büchern 1–μ der *Odyssee*,” *Hermes* 39 (1904): 357–82, shows how cautious a mortal usually is about identifying which god is responsible for what, even when he is certain that *some* divinity is acting. Visual artists often *suggest* gods’ presence without giving them full-attribute epiphany, leaving viewers to read an often quite obvious clue to her or his identity.

⁴ Frank Brommer, *Theseus*, p. 45, remarks that *other* gods – besides Athena, Hermes, and, in later pictures, Nike – are absent from Attic vase-painting of the Minotaumachy, even though they are said to have aided Theseus in one way or other. These include Poseidon, his father; Aphrodite, enlisted so as to compel Minos’ daughter to love her father’s enemy; and Apollo. Of *anthropomorphic* Phoebus Apollo, who is ever sparing of non-erotic epiphanies, this is true; he is not to be found on any of the 391 vases or fragments that show or possibly show Theseus-and-Minotaur. (391 is Servadei’s count; Frank Brommer’ *Vasenlisten zur griechischen Heldenage*, 3rd ed. [Marburg 1973] catalogs 351 Attic examples.) However, this god is manifested in other ways, as I argue below.

1. HELPERS

As already noted, indeed more often than not, vase painters show one, two, or numerous persons with young Theseus as he faces the Minotaur. Who might be on hand to *assist* him?

On many vases a pair or larger number of females and/or beardless, sometimes nude males appear, left and right of his struggle with the Minotaur. Often both sexes are represented. If, as seems likely, they are Athenian fellow youths and maidens entered into the Labyrinth with their age-mate Theseus, they can hardly be helpers, themselves needing rescue. Nevertheless occasionally some of the multiple figures flanking Theseus' fight with the monster seem to have *spears* with them. A lone female with a spear should be Athena, whom I discuss below; but other figures with spears are a different and obscure presence.⁵ Perhaps in these cases Theseus' fight takes place in open air?

In any case, with these scenes more than with most other mythological subjects, the question arises of whether action (or inaction) is temporally telescoped; that is, whether *successive* stages of the story are represented as though *simultaneous*. A good number of Minotaur vase paintings clearly have this character.

A *king* is depicted, a bearded, robed male with a scepter. It must be Minos. Sometimes that figure is seated, enthroned; "Minos" is even once named.⁶ Pasiphaë's husband may have conflicted feelings about his wife's monstrous half-bull "love child," but he has no love at all for his Athenian challenger Theseus. The Athenian would expect no aid or comfort from Minos, nor should the latter be *inside* the Labyrinth.

The bold Athenian's patron goddess Athena might provide *Beistand*-support and literally stand "by" him.⁷ She appears, named and/or with identifying attributes, in paintings that show the fight, where Theseus is

---

⁵ Female with spear: BXD 13966 (also holding a wreath), 340413 (but young male also with spear!). Youths with spears: 8226, 340429; one only, with spear: 301748, 320000, and 351030. In most of these spear-heads distinguish them from the staffs that young men also often have, in others their head-high length,

⁶ Name "Minos" inscribed: BXD 202955; other likely Minoses *illustrated*: BXD 14720, 202929, 206430, 206431, 206461, 275751, and 350426. (Still others, not illustrated, may be found listed in a BXD Decoration-search "Theseus and Minos" at the Beazley database.)

⁷ Athena and Hermes both appear, not named like others in the picture yet unmistakable from their attributes, on BXD 310125.

Recognizable Hermes shows up in other scenes of Theseus' heroism: 6811, 41091 (not illustrated there; in LIMC as Hermes 493B), and 208060 (Bull of Marathon); 200974 (in a Theseus "Cycle," Hermes behind the Crommyonian Sow); 204395 (Theseus leaves sleeping Ariadne!); 214585 (Heracles about to release his Athenian friend from Hades' realm); and 9019701 (Theseus wrestling a man with Hermes and Heracles as bystanders – this only in LIMC: Suppl. Herakles Add. 12).

(of course) winning it, as also in one where it is quite over, where the Minotaur is dead and the hero drags its dead body out of the Labyrinth.⁸

The prime candidate for Theseus' helper, however, is Ariadne, Minos's disloyal daughter and (as Catullus and Ovid stress) unloving half-sister of the Minotaur.⁹ The Cretan princess would not be in the Labyrinth, of course. She must have met and fallen in love with Theseus at Knossos in the vicinity of the Labyrinth sometime before he entered it. She may also crown his victory afterward outside. By intuitive compressing of serial events she could be brought *into* the perilous space.

To my knowledge only five vases actually *name* the young woman. One of these calls her "Arianne," another "Arieda"¹⁰ Scores of times a "female" or "woman" in the popular Labyrinth scene has been identified in the BXD as probably Ariadne, particularly if she holds a crown or what could be a ball of yarn. Sometimes, however, that "woman" may really be Athena in Ariadne's guise. Alternatively, if we see a mature-looking woman, she could be Pasiphaë, especially when from hand gestures the female seems anxious for the safety of the bull-man – that is, her bull-baby.¹¹

2. HELP WANTED

We return to that matter of Theseus' helper or helpers below. At this point let us consider exactly what help he needs in addition to that boldness and presence of mind which Athena instills in her mortal favorites, of both sexes, in a wide variety of daunting circumstances.

---

⁸ Present at the fight, in addition to BXD 310125, *with* attributes, at least a spear: BXD 13966 (the record reports "Ariadne?"), 201976, 217213, 275751, and 350907; watching Theseus with dead Minotaur, 201918 (possible Athena), 215557; the "same" moment is twice painted without the goddess: BXD 31695, 217213, and 9022309 – illustrated only in LIMC Suppl. Theseus Add. 3. Two vases exhibit doublet female figures, each holding a wreath or crown, of which one should be Ariadne, *the other Athena-in-disguise*: 4808 and 301996. Compare 200461, identical well-dressed females, though here without crowns or wreaths.

On BXD 301818 the like occurs in a Nemean Lion scene with twin Iolauses, one instance of which must be Athena. The point made in such doublings is, I believe, to demonstrate that Athena can take the form of the mortal helper of a hero, as she likely does at *Il.* 835–840, appearing to Ares as Diomedes' charioteer Sthenelus. Or so I have always understood this passage: the "Hades' dog-skin helmet" (*κυνέν*) permits her to be disguised even from another god, *but does not render her invisible*. The common view that Athena completely disappears from sight at 844–845 may be found in G. S. Kirk, *The Iliad: A Commentary*, Vol. II: books 5–8 (Cambridge 1990) pp. 147f. But should not Ares notice a driverless chariot?

Athena does *and does not* stand with Odysseus as Mentes at *Od.* 22.205–240, where she tests strength and fighting stamina (*σθένος* and *ἀλκή*) of Odysseus and his son (22.237f).

⁹ Catullus 64.150 and 181; Ovid *Heroides* 10.77 and 115.

¹⁰ BXD 202955 and (not illustrated) 220521, respectively; "Ariadne" apparently on 4893. The others are 310552 and LIMC Ariadne 48 (Ariadne with wool-yarn, though no Minotaur is in view).

¹¹ Possible anxious Minotaur-mother figures may be seen at BXD 10513, 206461, 206888, and/or 320193.

How can anyone enter the “labyrinthine” Labyrinth with any hope that he will be able to get back out? He could be lost forever in its maze. How, moreover, can he expect to spot his adversary in the dark before it sees and attacks him? For the embarrassing Minotaur is confined in utter darkness, and there it does its grisly thing. And what weapon may its intended victim wield against the deadly *semibovemque virum, semi-virumque bovem* if he is lucky enough not to be slain within seconds of the encounter?

2a. Plan of escape: In literary accounts Minos’s unfilial daughter, the monster’s unsisterly half-sister Ariadne, falls immediately and deeply in love with the handsome Athenian and contrives means to save him so as thereafter to elope with him. She provides a ball of yarn that he is to unwind on his way into the Labyrinth, that on his way out he may rewind so as to retrace his steps. Pseudo-Apollodorus declares that she does this at Athenian Daedalus’ suggestion (Epitome 1.8f); in any case, as a female, royal though she is, Ariadne has access to plenty of yarn. Both Homeric epics describe royal women, besides, of course famous Penelope, as weavers themselves (*Il.* 3.125–128: Helen and 22.440f: Andromache), as directors of spinners and weavers (*Il.* 6. 491–493: Andromache and *Od.* 7.103: Arete, with Athena’s inspiration), and once as a luxurious spinner (*Od.* 4.121–135: Helen!). Olympian maiden Athena makes her own peplos (*Il.* 8.384–386); even maiden Artemis is “golden-spindled,” at least at *Od.* 4.122.¹² The Cnossian princess therefore may well have spun the yarn that she lends to Theseus. In fact, one vase (BXD 1010242) shows seven women, three with royal-looking high hats and raising spindles, while of the other four two hold wreaths or crowns. Has Ariadne so equipped the Athenian girls? Or was it Athena?

Perhaps a *bird* leads Theseus’ way? In a much later age and in Latin, a pair of his mother Venus’ doves in *Aeneid* VI (190–204) guide Aeneas through the Cumaeian *silvam immensam* to where the requisite Golden Bough lies glittering in the darkness. The notion of a bird-guide can be much older, however, leaving a trace perhaps in the prologue to Aristophanes’ *Birds* (1–8 and beyond), where two Athenian émigrés use a crow and a jackdaw as their guides. Why should I make *this* suggestion for the Minotauromacy? My answer must be a counter-question: Why do four *vase painters*, four probably different ones from the 6th century BC, include a *bird* in the Minotaur scene?

---

¹² The *Iliad*-poet may have understood the epithet χρυσηλακάτη at *Il.* 16183 and 20.70 differently. The Cambridge *Iliad* commentators maintain that the compound originally and properly meant something like “with golden arrow-shaft” (Richard Janko, *The Iliad: A Commentary*, Vol. IV: books 13–16 [Cambridge 1994], p. 343). See, however, Stephanie West, *A Commentary on Homer’s Odyssey* (Oxford 1998), Vol. 1, p. 201.

We have excellent reason to associate out-of-place birds with Athena. We remember the swallow that the goddess becomes during the battle of *Odyssey* Book 22 (239f), after having been some sort of marine bird at Pylos (φρήνη, 3.371f). She turns bird elsewhere, too, for memorable example in *Iliad* 7 (59–61).¹³ Furthermore, Athena also guides by night in the pseudo-Iliadic Doloneia, giving a signal that Odysseus reads through the gloom of night in the *call of a heron*, in response to which he prays to “the daughter of Aegis-holding Zeus” for his and Diomedes’ safe return to the Achaean camp (10.274–282).

Some scholars, Frank Brommer and more recently Cristina Servadei among them, remark on the bird, even perhaps see an owl in it, *a species noted for its night-vision*, yet regard it only as a symbol rather than a manifestation of the goddess.¹⁴ However, we may well doubt that the idea of “symbol,” so familiar to us, had developed so early as that. Beckel states that the painter who added this specific bird “weist vielleicht durch eine Eule auf Athena Beistand hin.”¹⁵ And the other birds, equally unexpected in the Labyrinth, do not?

2b. Vision: In fact, navigating that deep, dark, and tortuous place is only part of Theseus’ problem, for in order to *survive* the visit he must avoid being killed and devoured there. A nice bright shining light-source would allow him to see his way forward and, he could hope, to spy his deadly adversary before being ambushed and eaten.

In addition (or alternatively) to the aforementioned yarn, the doting princess may furnish Theseus with a glowing crown to light his way. Where she would have obtained *this* is unclear. Frank Brommer, the tireless collator of heroic iconography in vase paintings, discounts this element, which we have only from late written accounts, presumably

---

¹³ In the frequent representations of Achilles and Telamonian Ajax playing a board game of strategy sometimes we see Athena, sometimes an olive tree (BXD 275093 certainly shows an olive, while 44880, 301774, and 302081 are more generic leafy trees), and sometimes a bird (10478, 19453, 351046) – or one of *two* birds (2508) where the other would be Apollo, who roosts as a vulture with Athena at *Il.* 7.58–60, and has an unfriendly interest in both Achaean warriors.

[Apollo never appears in this stock gaming scene anthropomorphically, but is represented by a *palm* tree between/beyond them (7159, 30027, 203099, 331969, and 352350). When *two* palm trees flank the Aeacid cousins (15560, 351102) or *three* appear, flanking and between them (340636), this can be to express either the limits Apollo would place on them or the doom he has in store for both. We know his role in Achilles’ death by Apollonian arrow from Paris’ bow; thereafter during the Trojan War on a well-known amphora decorated by Exekias (BXD 310400) the god’s palm watches – and seems to nod approval! – over Ajax’s suicide upon a sword he had from Hector who likely had it from Apollo (who likely provided Hector’s epithet-making helmet: *Il.* 11.352f, though Bryan Hainsworth, *The Iliad: A Commentary*, Vol. III: books 9–12 (Cambridge 1993) p. 235 doubts this. But must we also doubt that Aphrodite gave a woman’s headdress-ensemble to Hector’s wife as a wedding gift, *Il.* 22.468–472? Hector’s helmet would be a wedding gift, too, and possibly part of such a set of arms as gods gave Peleus upon *his* wedding to Thetis, *Il.* 18.82–85.]

¹⁴ Frank Brommer, “Deutungen,” p. 83; and Servadei, p. 109.

¹⁵ Beckel, p. 68.

because light, however bright, would not solve the baffling floor plan of the place. However, a plate in Brommer's own monographic study of Theseus shows what one artist clearly intended to be a *brilliant* crown.¹⁶ Were Aphrodite already involved in Ariadne's illicit love as she would later be in her sister Phaedra's, we might suspect her of insidious intervention. If the *Odyssey* had established her scandalous adultery with Ares as told at 8.266–366 in the Love-goddess' mythology, Aphrodite might be suspected of punishing the tattle-tale Sun-god through his Cnossian daughter and granddaughters.¹⁷

On the other hand, Athena, herself remaining invisible, can produce light, as she also does in the *Odyssey*. In Book 19 Telemachus wonders at the lantern-like illumination she provides while he and his father remove most weapons from the great hall by night, and Odysseus explains it so: αὕτη τοι δίκη ἔστι θεῶν, without, however, identifying his patroness by name (19.35–43).

Before moving on, since Hermes is represented in one the Labyrinth scenes, we must acknowledge that god is both guide and “keen viewer by night” (νυκτὸς ὄπωπητήρ, Homeric *Hymn to Hermes* 15). He conducts ψυχαί of the dead to a place of perpetual deadly darkness.¹⁸ His function here might be compared to that in Odysseus' round-trip visit to the Dead (in a vase painting noted earlier) or in Heracles' mission to borrow Cerberus from his uncle Hades and sister-aunt Persephone, a classic catabasis.¹⁹ Like Heracles descent to Hades' realm, Theseus's entrance to the Labyrinth was intended by an enemy to have no return. It is in fact a variation on catabasis, his final great achievement just as, in most enumerations, fetching Cerberus is last of the Heraclean Labors.

---

¹⁶ Brommer, *Theseus*, Taf. 29b. Graz University Museum/Institut für Archäologie A Inv. G 25; not in BXD, but viewable (with available close-ups) at <http://gams.uni-graz.at/o:arch.2468/sdef:TEI/get?mode=object&context=>

Herter, cols. 1107–1122, offers an extended discussion of the confusing crown/garland (*Kranz*) element in Theseus legends: one that the hero sometimes has from his unusually complaisant stepmother Amphitrite, one that he gets from Ariadne before entering the Labyrinth, and one with which she or Athena (or Nike) “crowns” his victory *after* he emerges therefrom. Yet another is also in play: that which Dionysus gives to Ariadne when he rescues and marries her after the forgetful and ungrateful Athenian has deserted her (1135–1138). See also Brommer, “Deutungen,” pp. 74–77.

¹⁷ Aphrodite also causes perhaps vindictive harm to Helius' son Aeëtes and Colchian grand-daughter, Medea, who in obvious ways parallels her cousin Ariadne.

¹⁸ This combines the *Odyssey*'s description of the Land of the Dead at 11.14–19, with its grim νὺξ ὄλον (19), with the beginning of Book 24 where Hermes leads the ghosts of the Suitors to their unhappy eternal home (1–14). Does Hermes aid Odysseus' vision throughout the Nekyia? The well-known RF picture of the Ithacan captain, his late sailor Elpenor, and Hermes may suggest this (BXD 213553 – but not illustrated; LIMC *Odysseus* 149).

¹⁹ BXD 701 gives us the idea; 6835 and 202086, perhaps the finest examples – among a total of 47 with illustration that “Kerberos and Hermes” lists in BXD.

2c. Even with an escape route and a way of spotting the monster, how can Theseus expect to kill it? It is dangerous! The hero must surprise it. Although it could attack with its horns, in the visual arts it usually holds stones in each of its human-like hands. These stones are usually modest in size; exceptions include BXD 200461, 206780, and 275751. However, it never manages to throw any, although it would be rather easy for an artist to show one in flight.²⁰

According to Apollodorus the game young hero killed the Minotaur simply by pounding him with his fists, πταίων πυγμαῖς. Vase artists rarely, if indeed ever, attempt to show this, however, but rather show him wielding, brandishing, thrusting a *sword*. Ariadne is presumed to have armed him so – secretly, since her sire “deadly-minded Minos” (όλοόφρων, *Od.* 11.322) hardly wanted Theseus to have a fighting chance. Swords may be thought less ready to hand for ancient heroines than woolen yarn and golden crowns or tiaras; yet when a tragic woman needs one, whether to kill herself or someone else, a sword always seems to have access to such a weapon.²¹

By far the most common ancient pictorial representation of Minotauromacy shows Theseus (counter)attacking his bull-man foe, which is often already wounded, falling. On vases the Minotaur, almost always at the right, faces Theseus, left, who meets it with a sword. Variants include ones where the monster tries to grasp the sword blade or his enemy’s arm. Very rarely does the hero wield anything else – a club not at all on vases before the 4th century.²² If Athena helps with armament, it is thus indirectly, not by lending him her mighty spear. In any case, *sword* overwhelmingly prevails; indeed it may be present even when

---

²⁰ Throwing stones is a faculty of Athena; see Euripides’ *HF* 1002–1005 where she herself hurls a stone at mad Heracles to end his murderous rampage. As supporter of heroes she enhances Odysseus’ strength and technique as he hurls an extra-large stone discus at *Od.* 8.186–203; and when, prompted by the goddess, Cadmus sows a monster-serpent’s teeth from which menacing warriors spring up, he then throws stones that turn these “Sown Men” against one another (Apollodorus 3.4.1). In versions of the Argonautic adventure *without* Medea, Athena would inspire Jason to do the like in Colchis, though in this case none of the earth-born combatants survives. Jason kills the last of them (Apollodorus 1.9.23).

²¹ We may think of Eurydice toward the end of *Antigone*, who must use a sword to do what the messenger describes at 1315f; or of Phaedra, probably, in the lost first *Hippolytus* if Seneca’s *Phaedra* at 1155–1198 preserves the manner of her suicide there. Medea in Euripides, after dismissing an open attack against Jason and his bride with a sword (*Med.* 379f.), plies one mentioned at 1278 in the most shocking way, while at *Hec.* 1161 the Euripidean Hecuba and her female companions have more swords than one. Clytemnestra can use one offstage in the *Agamemnon* and display it on stage – if it is indeed a sword, which should belong to Aegisthus, who should receive it back from her upon his entrance toward the end of this play).

²² BXD 218010 and 218282. On Athenian coins of the Roman Imperial period he regularly wields the latter, the club. This likens him to Heracles.

Herter, cols. 1118–1123, surveys the various weaponry Theseus uses. Club (*Keule*) became ever more important, as his rivalry with Heracles evolved.

Theseus attacks otherwise (BXD 303379; not illustrated there, where also suspended is an Apollonian lyre).

Both *fisticuffs* and *sword play* hint at the clandestine involvement of another god besides Athena and Hermes. Although Phoebus Apollo seems never to have been anthropomorphically depicted in Minotauromachies, or in any scene at all involving Theseus, he is associated with Theseus' homeward voyage and celebration of his miraculous victory over Minos-Bull and Minos, whether on the beach near Cnossus or on the island Delos. Stopping at Delos to pay homage to Apollo, Theseus reportedly inaugurated the intricate "Crane-Dance," in thanksgiving acknowledgment that the Athenians reiterated each spring by a Sacred Voyage Athens-to-Delos-to-Athens (that in 399 BCE added a fruitful month to Socrates' life). This seems a counterpart to the visit to Delos and homage there to Apollo that the *Odyssey*-poet ascribe to the Ithacan captain on his way to Troy (*Od.* 6.162–167) by a similar wish to associate his protagonist with the Delian before the war. In any case, a number of Minotaur vases show a lyre, in a companion's hands (BXD 10074 and 215692) or Athena's (310552), or suspended above the Attic hero's combat (303379, already noted). On one piece Theseus himself plays it (BXD 300000: the François Vase).²³

Although the bows, arrows, and quivers of both of Leto's children, Apollo and his elder twin Artemis, are familiar, *Golden-sword* is an epithet of Phoebus. He plies his sword in a number vase paintings, for example in attacking the would-be rapist of his mother Leto, the Giant Tityus, in a well-known kylix interior that shows him holding his bow and arrows, but poised to slash with a sword (BXD 211556; cf. the krater 205657).²⁴

Before sailing to Cnossus Theseus had sacrificed a lock of hair at Delphi or at least at a satellite temple dedicated to Apollo Delphinios, and the god's oracle advised him that Aphrodite would be his helper (by manipulating Ariadne.) Year before, however, with Hermes and Athena Apollo, may have been involved in the birth tokens and instructions that Aegeus left with pregnant Aethra. If she should bear a son, he told her, when the boy grew up he must be told to try to lift a huge stone (such a feat as Athena boosts) and from beneath it to take an identifying sword

---

²³ Servadei p. 185, sees Theseus twice on kylix BXD 200441, once, *named*, as he abducts the Amazon Antiope, and again in the interior, where he plays the lyre before – Antiope? In that context, this music-making would have nothing to do with Crete or Delos. However, his female hearer here hardly looks like an Amazon. Antiope is either now improbably tamed and civilized or it is someone else. If not Ariadne perhaps it is Phaedra, Ariadne's sister whom Theseus later, astonishingly, marries.

²⁴ When Phoebus fights other Giants in Gigantomachies, his weapon is almost invariably a *sword*: BXD 201707, 203003, 206956, and 220533 are certain examples, 204546 and 205509 probable others. Apollonian archery there is rare, his use of a spear rarer still.

(Apollonian) and *pedila* (Hermetic) and, with these, to go to Athens and present himself to the king there.

As visual artists depict young Theseus on his way up the Isthmus and on toward Aegeus' city, not always or even very often does he *wear* shoes or *use* a sword. In these earlier adventures he a sword in scabbard is often at his side, however, *or* his sword and scabbard hover in mid-air: examples include BXD 200122, 200297 (also with cloak), and 208084 (with cloak *and* hat). Instances where Theseus is *not* bare-footed like Heracles but is shod with what the Beazley Archive calls "boots" or "sandals," are only a small fraction.²⁵ Nevertheless on several vases (BXD 71, 7022, 9894, 301053, 301120, 302028, and 340428) the hero wears exactly the same sort of stylized flying boots as the son of Zeus and Maia does on scores of BF ceramics together with his conventional attributes.²⁶ What Theseus also has with him, and much more often than not, is a Hermes-like petasos, an equally familiar attribute of the god. We see it on the traveling hero's head, worn as a sun-hat for a traveler; at his back, presumably on a strap or string; or, dozens of times, hovering in the air in Cycle scenes, in his encounter with the Bull of Marathon, *and in the Labyrinth*.

HELP ACKNOWLEDGED

Let us return to the question of helpers there. Often present with Theseus, as noted above, are some of his young compatriots whom he rescues from the beast. If one nearby female, with or without a crown or the like in hand, stands out, she should probably be Ariadne. A female or *that* female may be ready to honor the hoped-for winner with a garland, either an Athenian girl whom he is in the act of saving or the Cretan one who loves him. However, artists often show multiple ring-garlands and/or fillets, and a young *male* or, flanking the fight, *two* males expectantly holding these emblems of victory. A cloth fillet is sometimes suspended above the combatants, but this is a different affair; like floating cloak, or cloak hanging in a tree – yes, a *tree* grows in the Labyrinth – this little cloth has a specific and further significance. Such trees and suspended cloth in *hundreds* of representations of Heracles indicate Athena's presence, at least, and interest and quiet involvement. They are not mere "symbols" or reminders of her, but suggest her participation.

---

²⁵ Very rare even when we add a couple for which the Archive's descriptions do not mention the footwear (BXD 213384 and, probably Theseus, 215960).

²⁶ Although by no means as not as routinely as his brother, Apollo also wears boots, for examples illustrated in BXD: 11087, 17333, 30204, 302231, 320213, and 9003149, all but one of these in confrontation with ever barefoot Heracles.

We must note again one other object in occasional Minotaumachies and sequel scenes: a *lyre* or even plural lyres. The lyre of either style – one, with tortoise-shell sounding board incised by Hermes, or the other, resembling a modern autoharp – is perhaps even more Apollonian than the sword. Likely to accompany his famous victory dance, wherever it takes place, Theseus, himself holding a lyre on one vase as already noted, will play and dance and sing. We return to this music below.

My polytheological explanation of all of this occupies the remainder of this paper.

PALLAS ATHENA, ATHENA POLIAS, ATHENA ERGANE

The assorted indications of Athena make, I believe, a revisionist statement, whereby Athena increasingly, patriotically assumes the primary hero's-helper role, glorifying the Athenian national hero. The feat, as Attic painters came to represent it, reinforces the parallel between the Minotaumachy and Heracles' First Labor, with which it is often paired on amphoras and other two-sided vessels.²⁷ Attic artists likewise proposed thematic parallelism between Heracles-versus-Lion of Nemea and Theseus-versus-Bull of Marathon, magnificently on a Red-figure stamnos by the Kleophrades Painter, BXD 201712.²⁸

Perhaps the goddess began as clandestine collaborator with the Cnossian princess. For example, she may have inspired the inventive Athenian craftsman Daedalus, at whose suggestion, Apollodorus tells us, Ariadne lets Theseus solve Daedalus' own architectural puzzle by means of a ball of yarn – at Daedalus' suggestion, as we mentioned above Yarn, of course, is product of one of Athena's domestic crafts, spinning, as also already observed.

In any case, the patron deity of his city gradually became Theseus' more important accomplice. When she does appear with attributes (other than the bulky shield), and when she is suspected in a female figure without them, she typically stands to the left, at the hero's back. This indicates that, like Heracles in countless scenes where Athena appears to us, her mortal protégé does not, cannot see her. For example, in the interior of one RF kylix she stands, admiringly, behind Theseus – invisibly to him – as he drags the dead Minotaur leftward into the light from within a columned structure that indicates the Labyrinth (BXD 215557). Contemporary kylix painters of the same style and period depict the "same" scene of triumph in their tondos *without visible Athena* (BXD

²⁷ BXD 200737, 212442, 310363, 310424, and 351129 are examples. There are other vessels that do the like with less focus, e.g., 5166, 8113, and 10095.

²⁸ Other examples illustrated at BXD are 204506 and 217557.

31695 and 217213; 90222309, not illustrated there, may be seen in LIMC Suppl. 1, Pl. 229).

The Minotaur story evidently included the Cretan princess from very early, as Karl Herter demonstrated. She therefore seems not to have been added to Theseus' saga as Medea may have been to Jason's; in fact, we find a recurrent story-pattern of the princess who loves and aids her royal father's enemy. We see it in connection with several heroes – including Minos himself, who benefited from the infatuation of Scylla, his Megarian enemy Nisus' daughter (Apollodorus 3.15.6 and Ovid, *Met.* 8.6–151).

The *Odyssey*'s Nekyia mentions Ariadne's voyage with Theseus (*Od.* 11.321–325). However, Athenian revisionism came into play; Theseus neither deserts her nor responsible for her death. A corollary step is to reduce her contribution to Theseus' defeat the Minotaur, if never quite to suppress it.

We find a parallel in the story of Jason and Medea, where Medea seems to have been added very early, if not indeed from the beginning of "Argonautica," then became increasingly important in that hero's successful quest for the Golden Fleece and its sequel travels and movements withinin Greece. A not-very-late BF amphora shows her cruelly deceiving the daughters of Pelias (BXD 3493: not illustrated). Perhaps at least a generation later Pindar's long *Pythian Ode* 4.341–447 refers, however elliptically, to the developing saga. However, two contemporary RF vases represent the Golden Fleece hanging in a tree with *Athena* on the scene, where either a large snake-dragon disgorges Jason and pitying Athena looks down on the hapless hero (BXD 205162) or, in a picture I have mentioned above, she boosts his boldness in reaching toward the dangerously guarded Fleece (205910). There is no role here for Ariadne's counterpart Medea; only the Goddess of Athens is the hero's savior and aid. Either an alternative, Medea-less tradition "speks" in these pictures, or terce was an effort to suppress Jason's unedifying dependence upon such a murderous witch.²⁹

Signs abound of Athena's presence in the Labyrinth in *non-anthropomorphic* imagery, whether we also see a named, a probable, or a possible Ariadne *or without a candidate for the princess*. Flying or standing *bird* (when standing, clearly owl), plant or *tree* (olive probably), or otiose *cloak* marks her presence.³⁰ (Equally anomalous trees in dozens of scenes set within the Cyclops cave in *Odyssey* 9 do the same.) Moreover, a piece

²⁹ See Albin Lesky's article "Medeia" in *RE* Band 15 (Stuttgart 1932), on col. 34 discussing the rare *Ausschaltung* of the Colchian princess from Jason's glorious adventure. LIMC's article and illustrations, with bibliography, on "Medeia" is instructive (Vol. VI, by Margot Schmidt) in combination with "Iason" (Vol. V, by Jenifer Neils).

³⁰ See One BF lekythos shows a female in a Minotaur scene with *her hand raised toward a floating cloak*, BXD 390233, a piece on which there are signs that the artist over-painted an original *spear in her hand*. He changed his mind about how he would represent the goddess!

of the goddess' craft, cloth, is folded over a stone that Theseus bestrides on a handful of BF vases or, as already noted, hangs in the tree's branches or hovers "in the field."³¹ Alternatively, and a common, indeed a cliché feature on RF paintings of Theseus miscellaneous adventures in daylight, his peculiar folded-back petasos floats in mid-air. Five times at least it does so in Labyrinth scenes (BXD 201709, 202500, 204507, 206430, and 206465). Theseus never wears his hat in these scenes, and rarely even has one at his back (e.g., 50032). He hardly needs a sun-hat in the dark of the Labyrinth, or we need one to identify him as the Minotaur's adversary. *Suspension is a function and an indication of the goddess.* When in a RF painting (BXD 201709) the scabbard of Theseus' sword also levitates high in the air, it is a likely sign that the goddess is at work.³²

When in 6th-early 5th-century accounts Ariadne is involved, this may be because *Athena* prompted her to meet and to conceive a passion for a handsome young *xenos* just as the same goddess does with Nausicaä and Odysseus in *Odyssey* Book 6. The erotic motif came to be played down, however, and even Ariadne's connivance against her family. We learn of Theseus' later marriage to Ariadne's sister Phaedra, mentioned before her sister among famous woman Odysseus sees among the Dead (*Od.* 11.321), in the very same line, as if Ariadne had not collaborated against their father Minos. Moreover, to white-wash Theseus' caddish

---

³¹ Cloth folded over a stone between Theseus' ankles and feet: BXD 13847, 310362, 320418, 320384, 330190, 330210, and 340532. (BXD 310173 shows the same pair of objects beneath *Heracles* as he engages the Nemean Lion.) Folded cloth on the ground without the stone: 330185. Cloth, of course, is a product of one of Athena's leading domestic crafts. Twice an owl stands in this place, BXD 310172 and 350426.

(Contemporary early BF artists place an owl beneath *Hermes* in Judgments of Paris, BXD 310178, or between him and Paris, 12950 and 15038 – these two unfortunately not illustrated there. Her special collaboration with brother Hermes may be suggested. Perhaps he and she quietly combine to direct Paris' choice? The war over Helen will bring unique glory to several of Athena's favorite mortals, including two also favored by Hermes: Achilles and, even more so, Odysseus. Men who would have chosen Athena if judging!)

Between Theseus's striding feet we also find, out of place in the Labyrinth, a large flower-bud (306980) that I discuss below, and a mysterious hollow quadrilateral (301125) that the description of a fragmentary hydria in *Corpus Vasorum Antiquorum* ignores (CVA Paris: Musée du Louvre 11, p. 113 on Pl. 138).

³² In BF paintings fillet or cloth is suspended from the top of the decorative space: BXD 23018, 301750, 320000, and 320291 are examples; another, 390233, is especially suggestive, since the hand of a female figure who may be *Athena* seems to hold it up, without touching it, by gesture of her hand.

Athena's hand or the blade of her spear likewise seems magical in any number of Heracles-and-Nemean Lion scenes, e.g., BXD 10942, 302552, 320065, 9024554, and (though the shoulder decoration is barely legible) 9028041; unfortunately the last one's companion in the same museum at Würzburg, 306484, is unaccompanied by an image: The point of Athena's spear appears to levitate Heracles' cloak and sword. Hand and spear exercise invisible upholding power at a greater distance on 320027. Often the hero's bow and cloak hover in mid-air. Often they are drawn next to or among branches of generic trees that in BF we may tentatively identify as olive, that in RF have applied leaves, unmistakably *olive*. See 201712.

marooning of the helpful, loving princess on Dia-Naxos, in Attic art the happy ending of her marriage to Dionysus prevailed over the very different tradition that *Odyssey* 11 reports, according to which Artemis slew Ariadne because of some bad report by Dionysus (321–325). Hundreds of vases celebrate Ariadne as consort of the Wine-god; several show her sleeping, where Theseus is directed away by Athena (BXD 202898) and is signaled to be quiet about leaving her (206410!). None show her death.

Alternatively chaste Pallas Athena may have acted *in the guise of* Ariadne to help her nephew and protégé, if also at the same time to test him.³³

PHOEBUS APOLLO, APOLLO DELPHINIUS, APOLLO DELIUS

We must not neglect the divine favorite son of Delos. Theseus is one of those few heroes – others being mariners Jason and Odysseus – who enjoy the support of *both* Athena and Apollo. Apollo contributes to Theseus' successes, and for his part Theseus repeatedly demonstrates personal devotion to him. We see Phoebus and Theseus together only once on extant painted vase (and that a late one: BXD 215694), at an indefinite moment before or after the Cretan adventure; but we see the hero's Apollonian weapon hundreds of times.

Besides instances already mentioned, not long before the Cretan expedition the Athenian hero sacrificed the Bull of Marathon to Apollo Delphinius, and made vows to the same god just before sailing to Crete (Plutarch, *Theseus* 14.1 and 18.1). Accordingly, when our hero wears a garland and when its leaves *are* identifiable, they seem to be Apollonian *laurel* at least as often as Athena's olive, though the leaves of the two plants are hard to distinguish.³⁴

---

³³ She may assume the form of Iolaus in any number of Heracles scenes and probably impersonates Diomedes' chariot driver Sthenelus in *Iliad* 5 (as n. 8 above argues).

Pindar seems to blame Aphrodite and Jason together for Medea's tragic love (*Pyth.* 4.382–391). On the other hand, Euripidean Jason cynically blames that goddess (*Med.* 527f) and Eros (529–531). In the opening sequence of Apollonius' *Argonautica* Book 3 Athena and Hera enlist Medea indirectly, through the immediate agency of Aphrodite. The Hellenistic poet reflects or himself invents a form of the Theseus-and-Ariadne story in which the Goddess of Love plays an essential role though not a spontaneous one: two goddesses who would normally have nothing to do with her coax Aphrodite into helping their protégé Theseus through the love of a disposable barbarian princess.

³⁴ On one RF skyphos in Vienna (BXD 213234) Athena, named, hands a *laurel* branch to a long-haired youth with a petasos at his back who must be Theseus. She herself wears a tiara with stylized leaves that suggest laurel as well. At odds over other heroes like Heracles and Achilles, she and Apollo both can patronize Theseus, and in that picture she acknowledges and honors her divine brother.

The surprising flower that appears on the floor of the Labyrinth on a BF kalpis in Copenhagen (BXD 306980) could be an Apollonian *hyacinth*, such as we find on a number of vases that depict the boy Hyacinthus, subject of a very ancient metamorphosis myth.³⁵

With all the help that I have described Theseus prevails in the Labyrinth. Music follows, sometimes anticipated in Labyrinth scenes. The assumption of some scholars that this music is to hymn *Theseus'* glory rather than to thank and honor *Apollo* is unfounded. The site could be Cnossus. There, according to the description of Achilles' new shield Daedalus fashioned a χορός for Ariadne, use of which metal-worker Hephaestus illustrated in an elaborate scene of dancers and acrobats (*Iliad* 18.590–606). Female dancers waved crowns (στέφαναι), the males brandished large knives (μάχαιραι) – golden ones! In documents and in vase-painting the spirit of the celebration of Theseus's victory, whether on Crete or on Delos, also resembles that of blessed Ionians celebrating the Delia. The closing part of the Delian portion of the “Homeric” *Hymn to Apollo* describes them: πυγμαχή τε καὶ ὄρχηθμῷ καὶ ἀοιδῇ (149), although verbal correspondences between those two “Homeric” passages are minimal. On the other hand, an Apollo-Crete, more specifically, an Apollo-Cnossus connection is salient in the subsequent Pythian part of the hymn, during an extended sequence in which Cnossus and even Minos are mentioned (391–544).

An early Black-figure cup in Munich (BXD 310552) shows, in addition to named young mortals, Athena, also named, at the Minotauromachy. Holding a *lyre*, the goddess stands behind Theseus. Ariadne, also named, is shown at her monstrous half-brother's back, holding (probably) a ball of wool and a wreath. A Black-figure lekythos in Taranto (303379) shows hero combating bull-man with hands only; they are flanked by Ariadne, who is standing behind the beast, far right, and (probable) Athena, leftmost behind her heroic protégé; unfortunately this is illustrated only in the museum's catalog and that only partially (so Athena cannot be recognized).³⁶ Sometimes two undifferentiated females flank the fight, of whom one may be, indeed *should* be disguised Athena, the other Ariadne. I am not first to believe this, nor to compare them with similar pictures where one “woman” has an Athena attribute, spear or helmet, but only that – not the panoply, no aegis, no shield, nor even complex peplos-gown. This must be to signal to us, the viewers of such

³⁵ Best evidence for this contention is BXD 213284, but 205271 and 205366 may add support.

³⁶ From a visit to Taranto's Museo Archeologico Nazionale on March 26, 1994 My notes name “Athena” and “Ariadne” as the flanking females, left and right, though the identifications could be switched. She at the left holds a *tree* branch and a *cloth* fillet, likelier for the goddess; the other one, a wreath or solid crown.

pictures, that the goddess is present, and yet, if she is visible at all to others in the scene, she wears a disguise.

TRANSLATIO ATTICA

Athenians from the period of Peisistratus and Sons and on into the early democracy had mixed feelings about Loxias and his Pythian oracle. The arrogant noble Alcmaeonid clan were close to the *Pythian* Apollo. How far state policy can have influenced artists directly or perhaps through consumer demand for certain subjects is, of course, impossible to determine; possibly it had no influence at all. Certainly the “tyrant” himself and his son Hippias’ government, though its grand all-polis festivals, celebrated Athena and Dionysus, who became the most frequent subjects on figural painted ceramics. Next most popular was Heracles, friend of both Athena and Dionysus, who came to be a favorite hero of *oi πολλοί* of the Athenians, to judge from the pottery.³⁷ These three are the most commonly depicted figures on the cheap and cheapest ceramics. Theseus is a distant fourth, though many crude hero-versus-bull images could be read as showing either him or the Tirynthian son of Zeus. Even when Attic-Ionian Theseus became increasingly important in her festivals and in visual art, Athens delighted even more in Heracles, Dorian connections notwithstanding. In fact, Athena herself seems originally to have been patroness of *oi ὄλιγοι*, the few, the “beautiful and good.” In older mythic tradition she favored the exceptional, *not* the ordinary, among men. Peisistratus brilliantly democratized and popularized her in various ways, including by the misunderstood pageant of “Athena driving Peisistratus to Athens.”³⁸ Apollo was left as patron of the nobility, and relegated to clan (phratriy) and family cult.

---

³⁷ On dynastic politics of iconography under Peisistratus’ pacific tyranny see John Boardman’s three articles “Herakles, Peisistratus and Sons,” *Révue Archéologique* N.S. 1972, 57–72; “Herakles, Peisistratus and Eleusis,” *Journal of Hellenic Studies* 95 (1975), 1–12; and “Image and Politics in Sixth Century Athens,” in H. A. G. Brijder, ed., *Symposium Amsterdam* (Amsterdam 1984), 239–247; and more recently Gloria Ferrari, “Heracles, Pisistratus, and the Panathenaea,” *Métis* 9 (1994) 219–226. Both scholars document and analyze teamwork of Heracles, with whom Peisistratus seems to have wanted to be identified, and Athena. Theseus, too, also became popular among potters and their clientele, as a monarchic embodiment of altruism and devotion to *public* good (never mind his personal scandals!). See, however, Henry J. Walker, *Theseus and Athens* (Oxford and New York 1995), pp. 35–45, for caution in finding a Peisistratid-*Theseus* connection. Here and in the article mentioned in n. 2 above he suggests that the real popularity of Theseus in the arts comes after the tyranny, beginning about 510 BCE. This is hard to sustain, though the Theseus Cycle does become increasingly important, in RF art.

³⁸ Aristotle, *The Athenian Constitution*, 14, following Herodotus, *Histories*, 1.60, takes the Athenian populace for gullible fools. I suspect rather that the notorious event was great good fun; if the show did indicate Athena’s benevolence toward the people’s leader, it was because she took the whole affair in good humor and did not punish him or the tall goddess-impersonator for impiety!

The great populist tyrant evidently encouraged a concomitant shift in the long-haired Attic hero's characterization, so that he became an altruistic leader and an anachronistic "champion of the *demos*." Under Peisistratus' reign and into his sons' Theseus' association with Athena became and remained clear; his feats of valor were often paralleled with those of another demigod friend and protégé of Athena who, however, has a very different relationship with Apollo.

In secular political fact, the Pythian son of Zeus and his Delphic priests condoned neither tyranny nor that mob-rule which many well-to-do persons anticipated in Athens' democratic government that followed the expulsion of Hippias, especially as it grew ever more radical through the middle third of the 5th century. By that time, the god also had come to be identified with the Lacedaemonians, themselves stratified and oligarchic and sympathetic to aristocratic governments.

Apollo, of course, was a dangerous foe to the over-ambitious, as Book 1 of the *Iliad*, indeed as the whole of that poem demonstrates; and yet Athena could offset him, as she does in the career of Heracles. On the other hand, Apollo and she *could* cooperate, as already they do in *Iliad* 7 (17–43). The *Odyssey* indicates such cooperation, as does Aeschylus' *Eumenides* several generations later.³⁹ These works in fact bracket the high point of Attic vase painting, which exhibited an aesthetic decline within a decade or two of Aeschylus' death. In the *Oresteia*, moreover, composed during the early ascendancy of Pericles, that tendency becomes perceptible which its author seems to have shared with Euripides (though hardly with Sophocles). Whether because of Delphi's alignment with Athens' mainland Hellenic rivals and sometime foes, or just because the Pythian god made no concession to democratic thinking or the social disorder that it effected, "Apollo" appears under ever more unfavorable light. Unflattering already in *Alcestis*, it reaches a harsh brilliance in Euripides' Argive plays *Electra* and its almost farcical sequel *Orestes* (which seems to be his response to Sophocles' open-ended *Electra*).

Delian Apollo was a different matter. Patron of the ostensibly religious "league" that Athena's polis commanded and whose treasury Pericles caused to be moved to the Acropolis of Athena for safe-keeping, there he was friendly enough. Unfortunately for the Athenians, Delos' own minor oracle of Apollo, like all the others besides Delphi, could never countervail the decrees of the Pythia.

---

³⁹ Herodotus' report of successive dire oracular advices to the Athenians upon the approach of Xerxes' invasion by land and sea is a fascinating case. Athena prevails upon her prophetic brother to give kinder instruction, which then demands the great persuader Themistocles' Odysseus-like cleverness to apply, when he solves the enigma of the "wooden wall" (*History*, 7.138–144); see Marcel Detienne and Jean-Pierre Vernant, trans. Janet Lloyd, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society* (Chicago and London 1978), p. 313.

SUMMATION AND CONCLUSIONS

Besides heroic slayer and slain beast in painted Minotauromachies we see bystanders, one of whom should be Ariadne, a helper to the attractive foreigner-hero. She is not alone, however, among persons who contribute Theseus's glorious deed, indeed make it more glorious than a love-sick mortal woman's aid could ever do. Her role could not be completely suppressed, but her responsibility could be limited and more glorious accomplices added and emphasized.

The slayer enjoys the interest, visible to him or likelier *invisible*, of two gods whom the vase painters allow *us* to see. Hermes' appearance in the Labyrinth with attributes is as rare as can be, yet he would help in important ways – as guide in the dark, as escort to *and from* a place of death. Athena, on the other hand, may be at least indirectly responsible for the yarn that Theseus uses to find his way out of the Labyrinth if she does not in fact provide light. Her presence is signaled in numerous ways, though these change over time and between styles: in BF bird (sometimes owl), tree or branch, folded cloth, and suspended fillet; in RF unnatural suspensions of assorted objects. In places where we think we see (as Theseus remembered) Ariadne, it may be Athena who hold a fillet or wreath – olive or laurel? – to crown the victory she is granting the young Athenian.

The hero occasionally fights the monster with his hands and fists, a skill associated with Apollo. Far more often he stabs, has already stabbed, or is poised to stab the monster with an Apollonian weapon, a *sword*. Sister Athena holds its scabbard, high, while Theseus uses it in the fight. Moreover, a *lyre* is also sometimes present, to most modern viewers more familiarly an Apollonian attribute than a sword. Athena suspends one and even holds one, thereby indicating the partnership of Hermes, its inventor, Apollo, its master, and herself in support of Cousin Theseus. Theseus will *play* one in thanksgiving on Delos.

Whether spontaneously, as their *national* hero came to be popular among consumers of art, or with encouragement by the successive governments of Athens during the time when the objects discussed above we made, Theseus and his glorious deeds *and glorifying accomplices* came to be important, although Heracles, with whom Athena stood *against* Apollo remains the most frequent of mythic mortals on the vases. Both heroes were examples, even models of how great deeds could be accomplished by bold mortals who did not count on the support of gods, but who deserved and quietly received it.

ES SCHEINT WAS DENN IM LABYRINTH? KOMPLIZ(INN)EN DES THESEUS

Zusammenfassung

In attischer Vasenmalerei der 6. und früheren 5. Jahrhunderte v. Chr. sehen wir verschiedene Figuren – Personen sowohl menschlich wie auch göttlich – und Gegenstände – lebend und leblos – die den jungen Helden nicht zufällig begleiten. Sie können zeigen, dass ihm *von* ihm selbst unbemerkte Hilfe geleistet wird.

Der tapfere Jüngling brauchte ja vielerlei Hilfe, um sich selbst, aber auch dreizehn Zeitgenossen aus Athen die in die selbe Lebensgefahr gerieten, zu retten. Hilfe: An einem sicheren Weg in den Labyrinth weit hinein, dort hindurch, *und heraus*; im Dunkel eines lichtlosen Irrgarten; und gegen ein tödliches Ungetüm, Halbmensch-Halbstier, d.h., den Minotaurus.

Die kretische Prinzessin Ariadne verliebte sich in den Athener, allen schriftlichen Quellen nach, und ihm ein bis drei wichtige Dinge zur Verfügung stellte. (1) Einen Knäuel Garn, oder eine Spindel, um den selben Weg mit zu folgendem Faden zurückzugehen; (2) vielleicht einen glühenden Kranz, damit er den Feind zu rechter Zeit sähe; auch, weil der Minos keinen fairen Kampf für Theseus geplant hatte, nur dessen Tod, (3) eine Waffe – fast immer, ein Schwert. (Ob es war dasselbe Schwert das er in Troezen geerbt hatte und wodurch er zu Athen anerkannt worden war, verbleibt eine offene Frage.)

Die Anwesenheit dieser liebenden Ariadne in bildlicher Kunst, mit oder ohne Inschrift ihren Namens, ist also erwartet, selbst wenn unbedingt *nacheinanderfolgende* Ereignisse in ein einziges Bild zusammengeschoben werden. Das Mädchen soll doch nicht *im* Labyrinth sein. Helfend *vor* dem Eintritt des Geliebten und/oder, *nach* dessen Ausgang, gratulierend kann sie eigentlich an der Minotauros geschichte teilnehmen.

Die Göttin Athena wird aber auch dargestellt, unverkennbar manchmal in eigener Rüstung, einige Male genannt. Etwas öfter ist sie leicht angedeutet (z.B., als eine Speerhaltende Figur), oder nur zu vermutend. Hält Ariadne *oder die Göttin als Weib ohne Attribute* einen Siegeskranz? Gibt es *zwei* weibliche Gestalten da, die Kränze halten, ist Athena eine davon? Hat diese, entweder gerade oder durch den Athener Daedalus, die Prinzessin auf den Einfall des führenden Garns gebracht?

Unerwartet sind mehrere Zeichen die uns verstehen lassen, dass Athena answendend und wirkend ist. Ein in einem sonnenlosen Verlies fliegender oder stehender Vogel, sogar eine Eule, erstaunt uns, umso mehr ein belaubter Baum! Alternativ: Kleid, Hut, oder Scheide schwebt, wie auch Kranz oder Textilienband. Wie in zahllosen Herakles-Bildern, sollen wir solche Levitation jener Göttheit zuschreiben, die allerlei Dinge erhebt und oben trägt, und die auf vielen Vasen ein auffälliges “im Feld” Schweben mit Wink ihrer Hand oder ihren Speeres scheinbar lässt.

Hermes, der den Theseus auf anderen Abenteuern (unsichtbar) begleitet, ist einmal mit Athena auch im Labyrinth da; dort kann er als übernatürlicher Führer und als Arbeiter im Nachtdunkel sehr hilfreich sein.

Überdies hatte Theseus dem delphinischen-delischen *Apollo* eine besondere fromme Ergebenheit; und dieser Olympier konnte mit seinen Geschwistern damals wohl mitarbeiten. Zwar präsentierte sich der Phoebus ganz selten in blosser Epiphanie; Leier aber da, im Labyrinth, oder Lorbeerkränz deutete an, dass sich der delische Gott, dem Theseus seine Dankbarkeit später auf der Heimseefahrt an Delos feiern wurde, auch an diese Heldentat dessen beteiligte. Nicht nur ist *Schwert* eine typische Waffe Apollos, welche Theseus fast immer gegen Minotaurus bei Vasenmalerei gebraucht, sondern dieser Göttheit gehört *handgreiflicher Kampf*, den einige wenige Quellen, bildlich wie schriftlich, beim Theseus vs. Minotaurus erwähnen.

Attische Künstler, die die Rolle Ariadnes nicht gänzlich unterdrücken wagten, versuchten den Volkshelden besser zu verherrlichen als ob er sich auf ein *Weib*, auf eine Verräterin königlichen Vaters und, tödlich, eine Halbbruders verlassen, müsste. Viele Leute jubelten an der Hochzeit und Ehe Dionysus-Ariadne, damit der Theseus so eine illoyale Königstochter loswurde. Andererseits, weil Bestand und Teilnahme von *Göttern* an Heldentaten, z. B. denjenigen des Herakles, entweder offensichtlich oder – sehr oft – geheim gegeben, den Ruhm eines sterblichen Menschen gar nicht minderte, sondern sehr vermehrte, verknüpften die Vasenmaler andere Hilfe, andere Helfer mit Theseus beim Minotauruskampf. Vielleicht wirkte die kulterelle und ja kultische Politik Athens, unter “Tyrannie” des Peisistratus und seiner Nachfolger, unter Demokratie von Kleisthenes bis Perikles, mit breiter, steil steigender Popularität eines nationalen Idols zu diesem Ergebnis zusammen.

Иван Јордовић
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду

КСЕНОФОНТ, РЕЦИПРОЧНОСТ И *УСЈОМЕНЕ О СОКРАТУ*

АПСТРАКТ: Правило реципрочности, по коме неко добровољно даје с очекивањем да ће му сразмерно бити узвраћено, било је снажан регулатор друштвено-политичког живота током целокупне историје античке Грчке. Грчка реч која најприближније одговара модерном појму реципрочности јесте *charis*. Реципрочност чини једну од главних тема друге књиге *Усјомена о Сократу*. Тиме што начело реципрочности сматра једном од главних одлика филије, правде, односа између богова и људи, Ксенофонт показује да је овај принцип кључан за разумевање његове етичке, али и политичке мисли. У раду ће, осим тога, бити показано да је Ксенофонт путем спајања реципрочности са сократовском етиком успео да задржи традиционални утилитаристички приступ филији, а самим тим и правди, уз истовремено избегавање својења реципрочности, које се налази у њиховом корену, на бескрупнозни *do ut des*.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Ксенофонт, реципрочност, филија, правда, религија, Атина, демократија.

Усјомене о Сократу су, по мом мишљењу, вероватно најсложеније и најважније Ксенофонтово дело. Ксенофонтова примена различитих техника приликом писања *Усјомена о Сократу* објашњава зашто се многим савременим читаоцима могло учинити да оне не-мају кохерентну композицију. *Усјомене о Сократу* не само да је по-седују него је та композиција до детаља промишљена. У последњих неколико деценија више студија је показало да *Усјомене о Сократу* представљају брижљиво писано дело које се у појединим аспектима ослањало на постојећу традицију, док је у другим корачало до тада

непознатим стазама.¹ За овај чланак је посебно значајан следећи за-
кључак до којег се дошло у овим истраживањима. То је сазнање да
сократовска књижевност (*logoi Sôkratikoi*) није „историја“ (*Geschichte*)
већ „песништво“ (*Dichtung*). Лик Сократа у делима његових следбе-
ника у бити је лик идеалног философа, односно књижевни лик по-
моћу којег сократовци сучељавају своје међусобно супротстављене
ставове.² И *Усјомене о Сокраћу* су део тог „песништва“, због чега
Ксенофонтов Сократ није ни мање ни више историјски него код дру-
гих сократоваца.³ Према томе, Ксенофонтова слика Сократа одговара
његовом сензибилитету и личним уверењима. Ксенофонт је при
томе несумњиво преузео многа схватања и начела од Сократа, али
их је исто тако прилагодио и уобличио сагласно својим убеђењима
и циљевима.⁴

Усјомене о Сокраћу нису само етичко већ и политичко дело
које је, по мом мишљењу, од кључног значаја за правилно разумевање
темеља Ксенофонтове политичке мисли.⁵ Већ приликом површног
читања *Усјомена о Сокраћу* може се приметити њихов политички
карактер.⁶ Што је још важније, тиме што се у њима етичка питања,
као што су правда, уздржаност, самодовољност, врлина, разбори-
тост, захвалност итд., разматрају у политичком контексту (како
поступати са младим частољубивим појединцима који желе власт,
шта су предуслови за добро вршење власти, шта треба да зна страте-
гер итд.), *Усјомене о Сокраћу* омогућавају боље него друга Ксенофон-
това дела да се проникне у мисаони ток који је довео до заузимања
познатих ставова у његовом политичком размишљању.

Последњих деценија у научним круговима реципрочност као
друштвено-политички феномен у античкој Грчкој привлачи знатну

---

¹ Вид. V. J. Gray, *The Framing of Socrates: The Literary Interpretation of Xenophon's Memorabilia*, Stuttgart 1998, 8.

² Вид. O. Gigon, *Sokrates. Sein Bild in Dichtung und Geschichte*, Bern 1947, 13–16; 50;
62–64; 314; H. R. Breitenbach, „Xenophon von Athen“, *RE IXA.2*, Stuttgart 1967, 1776; Gray
1998: 6; Ch. H. Kahn, *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*, Cambridge 1996, 1–3; 32–34; R. Waterfield, „Xenophon's Socratic mission“, у: Ch.
Tuplin (yp.), *Xenophon and his World. Papers from a conference held in Liverpool in July 1999*,
Stuttgart 2004, 87–8; 95; L.-A. Dorion, „Xenophon's Socrates“, у: Sara Ahbel-Rappe – Rachana
Kamtekar (yp.), *A Companion to Socrates*, Malden (Mass.) – London 2006, 93; 105; *Id.*, „The
Rise and Fall of the Socratic Problem“, у: D. R. Morrison (yp.), *The Cambridge Companion to
Socrates*, Cambridge 2011, 6–18; пос. 8–9; уп. и P. A. Vander Waerdt, „Socrates in the Clouds“,
у: P. A. Vander Waerdt (yp.), *The Socratic Movement*, Ithaca/London 1994, 55–56.

³ Уп. Gigon 1947: 50–52; Gray 1998: 6; Dorion 2006: 93.

⁴ Уп. Waterfield 2004: 80; 84.

⁵ Уп. Th. Pangle, „Socrates in the Context of Xenophon's Political Writings“, у: P. A.
Vander Waerdt (yp.), *The Socratic Movement*, Ithaca/London 1994, 128.

⁶ *Xen. Mem.* 1.2.12–18; 1.2.24–47; 1.6.15; 2.1.1–19; 2.1.28; 2.6.14–27; 2.6.38–39; 3.1; 3.2;
3.3; 3.4; 3.5; 3.6; 3.7; 3.9.10–13; 4.1.2; 4.2; 4.4.15–17.

пажњу.⁷ То је последица сазнања да је правило реципрочности, по коме неко добровољно даје с очекивањем да ће му сразмерно бити узвраћено, било снажан регулатор друштвено-политичког живота током целокупне историје античке Грчке.⁸

Реципрочност по Ксенофонту, иако у другачијој форми, присутна је код сваке врсте филије, пријатељства (*philia*).⁹ Тако у *Симіосиону* у случају савршене филије, односно небеског ероса (*erōs*), љубљени љубавнику узвраћа истом љубављу (*antiphileisthai*),¹⁰ што је став са којим би се, по свему судећи, без много противљења сложио и Платон.¹¹ У случају филије засноване на пожуди такође постоји реципрочност, али искључиво негативна.¹² На неискрену, себичну, телесну жудњу љубавника, љубљени одговара само из материјалних побуда. Он презире љубавника и жели да овлада њиме, као што овај уништава душу љубљеног из жеље да загосподари његовим телом.¹³ Ако би се на овај случај применило већ поменуто традиционално схватање праведности као враћање свакоме оно што смо од њега добили, односно пријатељима чинити добро а непријатељима зло, онда се може рећи да се у случају телесне филије љубавник и љубљени опходе један према другом као непријатељи. Код филије засноване на користи, реципрочност не само да је важна већ је њена кључна компонента. То следи из чињенице да се обе стране упуштају у одређену релацију очекујући неку корист од друге стране, а ту корист остварују првенствено путем начела реципрочности.¹⁴

⁷ Вид. посебно C. Gill, N. Postlethwaite and R. Seaford (eds.) *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998.

⁸ Вид. W. Donlan, „Political Reciprocity in Dark Age Greece: Odysseus and his *hetairoi*“, у: C. Gill, N. Postlethwaite and R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 51.

⁹ О односу филије и реципрочности вид. D. Konstan, „Reciprocity and Friendship“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 279–301; пос. 279; 283–288.

¹⁰ Xen. *Symp.* 8.16; вид. и *Mem.* 2.6,28; 3.11,10–12.

¹¹ О реципрочности као једној од централних одлика узвишеног ероса код Платона вид. D. M. Halperin, „Plato and Erotic Reciprocity“, *Classical Antiquity* 5 (1986), 60–80; пос. 70–1. Дејвид Халперин, међутим, истовремено наглашава да Ксенофонт не користи термин *anterasthai*, сматрајући то доказом суштинских разлика између њега и Платона. Овакво тумачење чини се исувише једностраним јер у суштини обојица описују истоветан процес претварања телесне привлачности у искрену обострану интелектуалну наклоност. То не значи да у погледу разумевања природе ероса не постоје битне разлике између Ксенофонта и Платона, већ једино да обојица сматрају да у случају узвишеног ероса постоји идеална реципрочност. Разлика у терминима је у овом погледу више последица Платонове жеље да уздрма постојећу грчку етику, а Ксенофонтове да је очува, него што је исход различитог сагледавања реципрочности у случају узвишеног ероса.

¹² За појам „негативна реципрочност“ вид. M. D. Sahlins, *Stone Age Economics*, Chicago 1972, 195; H. van Wees, „Reciprocity in Anthropological Theory“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 20.

¹³ Xen. *Symp.* 8.13; 19–22; 26.

¹⁴ Да су корист и лични интерес неразлучив део реципрочних односа уп. Wees 1998: 19; 35–41; Donlan 1998: 63–64.

Не само да реципрочност, поред филије, чини другу велику тему друге књиге *Усномена о Сократу* већ она, по Ксенофонту, представља један од камена темељаца филије. Како филија у исто време представља семиформалну институцију, односно морални код који обухвата неке од најважнијих међуљудских односа, онда *ipso facto* идеја реципрочности суштински одређује Ксенофонтов поглед на свет.¹⁵ Размере Ксенофонтовог ослањања на традиционалну грчку етику могу се препознати и у томе што у његовој верзији приче *Херакле на раскрићу* Врлина прави реципрочну везу између поштовања, доброчинства, врлине, труда и напора, с једне стране, и милости богова, љубави пријатеља и поштовања државе, с друге стране.¹⁶

Грчка реч која најприближније одговара модерном појму реципрочности јесте *charis*. Ова вишезначна реч још код Хомера значи и захвалност за учињену услугу, чиме се имплицира правило реципрочности.¹⁷ Колики значај још од најранијих времена ужива начело реципрочности код Хелена види се у *Илијади*. По овом епу, у средишту Ахилејеве срџбе налази се Агамемнонов недостатак захвалности за оне који ратују. У *Одисеји* се Пенелопа жали како просци не показују захвалност за Одисејева доброчинства.¹⁸ Хесиодови *Послови и дани* предочавају да се начело реципрочности врло рано толико дубоко урезало у грчку свест да није увек било неопходно директно помињање речи *charis*.¹⁹ И песници архајског доба, како показује Теогnid, придају велик значај *charis-y*.²⁰

Схватање друштвеног у Атини класичног доба, услед успона демократије и осамостаљивања политичког, искусило је значајне промене. Јпак, концепт *charis-a* наставља да снажно прожима све сфере грчког живота. На начело реципрочности, односно захвалности, позивају се не само ликови у трагедијама него и говорници у беседама радо указују демосу како су му учинили бројне услуге

¹⁵ Уп. M. W. Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989, 48; P. Millet, *Lending and Borrowing in Ancient Athens*, Cambridge 1991, 111.

¹⁶ Xen. *Mem.* 2.1.28.

¹⁷ Вид. Millet 1991: 123–126; G. Herman, *Ritualised Friendship and the Greek City*, Cambridge 1987, 41–48; 108; 129; 135; R. Parker, „Pleasing Thighs: Reciprocity in Greek Religion“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 108–114.

¹⁸ Hom. *Il.* 9.315–7; *Od.* 694–5; уп. и Pl. *Resp.* 390e; вид. Blundell 1989: 34; Millet 1991: 123.

¹⁹ Hes. *Op.* 342–60; вид. Blundell 1989: 30–1; Millet 1991: 33–6; U. Walter, *An der Polis teilhaben: Bürgerstaat und Zugehörigkeit im archaischen Griechenland*, Stuttgart 1993, 55–7; Chr. Ulf, „The World of Homer and Hesiod“, у: K. A. Raflaub – H. van Wees (yp.), *A Companion to Archaic Greece*, Malden (MA) 2009, 87–8; G. Zanker, „Beyond Reciprocity: Akhilleus and Priam“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 88–89.

²⁰ Thgn. 105–12; 955–6; вид. Millet 1991: 123.

очекујући да неколико стотина судија-поротника заузврат искажу своју *charis* кроз доношење пресуде у њихову корист.²¹

Чињеница да су се беседници на суду ради позивали на *charis*, уз истовремено истицање да би пресуда у њихову корист била и праведна, добар је показатељ тога у којој мери су у очима Хелена реципрочност и праведност биле две уско повезане категорије.²² Стога начело да је правичност вратити свакоме оно што смо од њега добили, односно пријатељима чинити добро а непријатељима зло, заиста одсликава грчко традиционално поимање правде.²³ Ова асоцијација реципрочности и праведности објашњава две важне одлике грчке етике. Прво – зашто начело реципрочности није било само још једна од бројних вредносних представа, већ је представљало један од централних принципа грчке етике. Друго – зашто је утилитаристичка логика толико дубоко обележила грчко поимање правде. Ове две одлике биле су утицајне, будући да се могу пронаћи и у традиционалном грчком схватању религије, односно односу између смртника и богова као *quid pro quo*.²⁴

Имајући у виду наведено, сасвим су очекивани Платонови и Ксенофонтови ставови о повезивању правде и реципрочности. Тако се у *Држави* нетачност начела да је правичност вратити свакоме оно што смо од њега добили најпре доказује путем напада на принцип реципрочности, док се као важан пример деструктивности традиционалног поимања праведности узима виђење односа између људи и богова као *do ut des*, пошто се оно лако може протумачити као дозвола да се некажњено чини најгора неправда, само ако се боговима принесу доволно вредни дарови.²⁵

²¹ Трагедије: Aesch. *PV* 221–5; *Ag.* 784–9; Soph. *Aj.* 520–524; Eur. *Hec.* 136–140; 251–259; уп. Pearson 1962: 102; 115; 145–6; E. Belfiore, „Harming Friends: Problematic Reciprocity in Greek Tragedy“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 140. Беседе: Lys. *or.* 14.22; 18.23; 19.60–64; 20.31; 21.12–3; 25; Andoc. *or.* 1.146–150; Isoc. *or.* 18.66–68; Isae. *or.* 4.27–28; Dem. *or.* 51.2; 7; 17; J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, 1989, 226–33; Millet 1991: 124–6; *Id.*, „The Rhetoric of Reciprocity in Classical Athens“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 227–253.

²² Lys. *or.* 19.61–62; 19.64; 21.12–14; Isoc. *or.* 18.66–68; Andoc. *or.* 1.149–150; уп. Millet 1998: 232–233; 236.

²³ Hes. fr. 174 Rzach; Aesch. *Cho.* 309–314; Thuc. 3.40.4; 3.40.6–7; 3.47.5; Arist. *Eth. Nic.* 1132b21–27; *Rhet.* 1367a19–20; вид. G. Vlastos, *Socrates. Ironist and Moral Philosopher*, Cambridge 1991, 182–189; пос. 186. То доказује и дефиниција реципрочности коју даје Р. Сифорд (R. Seaford, „Introduction“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 1, вид. и 8): „Reciprocity is the principle and practice of voluntary requital, of benefit for benefit (positive reciprocity) or harm for harm (negative reciprocity).“

²⁴ Hom. *Il.* 1.35–43; 8.238–242; 9.497–501; 507–508; 15.372–376; *Od.* 4.762–766; 17.240–246; 19.397–398; Aesch. *Sept.* 174–180; Soph. *El.* 1376–1378; Eur. *Cyc.* 350–356; 603–607; Pl. *Resp.* 364d–e; 390e; *Euthphr.* 14c–15b, вид. Blundell 1989: 47. За фундаментални значај реципрочности у грчкој култној пракси са бројним примерима из извора вид. Parker 1998: 105–125.

²⁵ Pl. *Resp.* 331c; 331e–334b; 364b–365a; 365e–366b. За Платоново одбацивање негативне реципрочности вид. Vlastos 1991: 194–199. Да Платон тиме не одбацује и позитивну

У складу са његовим подржавањем традиционалног схватања правде, Ксенофонт очекивано заузима дијаметрално супротан став од Платона. У *Усјоменама о Сокраћу* се тако, на самом почетку дела у коме говори о различитим врстама филије и о важности *charis-a*, више пута поистовећује незахвалност (*acharistia*), односно недостатак реципрочности, са неправдом (*adikia*).²⁶

Лампрокле: – Јесам; неблагодарним зову оне који приме добро-чинство па не врате мило за драго, мада могу.

Сократ: – Зар се теби не чини да неблагодарнике (*tous acharistous*) рачунају међу неправеднике (*tois adikois*)?

Лампрокле: – Бар мени се чини.

Сократ: – Јеси ли већ размислио да је неблагодарност према пријатељима неправедна а праведна према непријатељима, као што се чини да је неправедно заробљавати пријатеље, а праведно непријатеље?

Лампрокле: – И јесам, па ми се чини да је неправедан ко од кога прихвати добочинство, или од пријатеља или од непријатеља, а не труди се да добочинство врати добочинством.

Сократ: – Ако тако, дакле, стоји ствар, неблагодарност (*acharistia*) је баш очевидна неправда (*adikia*).

(прев. М. Н. Ђурић)

Надаље, Сократ у разговору са софистом Хипијом, после изношења тврђње да су законито и праведно једно те исто, међу најважније неписане божанске општеважеће законе убраја и закон да се добочинством узврати за примљено добочинство.²⁷

Без обзира на овакав став и Ксенофонт је био свестан тога да је схватању да је правичност вратити свакоме оно што смо од њега добили, односно пријатељима чинити добро а непријатељима зло, иманентна унутрашња противречност, ако ни због чега другог, онда због гласова који су указивали да непријатељи могу бити праведни људи, да учинити добро пријатељима може значити нанети им неправду, као и да се начело реципрочности лако може претворити у бескрупулозан *quid pro quo*.²⁸ Ту последњу тенденцију је додатно појачавала околност да је у грчкој мисли, као и код Ксенофонта, реципрочност била уско схваћена као обострана корист.²⁹

реципрочност истиче Кристофер Џил (C. Gill, „Altruism or Reciprocity in Greek Philosophy?“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (ур.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 314–315).

²⁶ Xen. *Mem.* 2.2,1–3 (превод М. Н. Ђурић); вид. и 4.2,16–9; уп. Arist. *Rh.* 1374a20–26; вид. О. Gigon, *Kommentar zum zweiten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel 1956, 88.

²⁷ Xen. *Mem.* 4.4,24–5; вид. D. M. Johnson, „Xenophon’s Socrates on Law and Justice“, *Ancient Philosophy* 23 (2003), 269–70.

²⁸ Xen. *Mem.* 4.2,15–18; Diss. Log. *DK* 3; Pl. *Resp.* 334c–d; 364c; 365e–366a; вид. Gigon 1956: 87–88.

²⁹ Xen. *Mem.* 2.2.9–13; 2.3.17; 2.3.19; 2.6.4–5; 2.7.9; 2.7.13–14; 2.8.8; 3.11.2; уп. Gill 1998: 308.

Премда су се овакве замерке највише могле чути у другој половини 5. и првој половини 4. века, Ксенофонтов одговор се у суштини своди на „модернизацију“, односно „сократизацију“ традиционалних ставова. Сократ, тако, на самом почетку разговора са Критобулом уводи појам доброг пријатеља којег красе *enkrateia*, *karteria* и *autarkeia*. Ове три одлике се наводе као предуслови за пријатељство, јер само захваљујући њима добар пријатељ влада собом (својим пожудама). То опет представља *conditio sine qua non* за способност за реципрочност, из које опет произлазе корисност (*lysitelein*) и доброчинство (*euergetein*) – два главна мерила пријатељства.³⁰ Ксенофонт је тако уз помоћ ова три апстрактна етичка појма успео да задржи традиционални утилитаристички приступ пријатељству, а самим тим и конвенционалном схваташћу правичности, уз истовремено избегавање свођења реципрочности, која се налази у њиховом корену, на бескрупулозни *do ut des*. При томе је очито да Ксенофонт, упркос философској конотацији његове аргументације, не размишља у онтолошким већ социјалним категоријама. Примери које наводи како би поткрепио своје виђење истинског пријатељства редом потичу из свакодневног живота и без икаквих потешкоћа могли су потицати и од Хесиода.³¹ Из Сократовог разговора са Критобулом постаје, осим тога, очито да у основи Ксенофонтовог промишљања о природи пријатељства лежи стара мисао да за пријатеље треба да се узимају само добри, док пријатељство са морално исквареним треба избегавати.³² Извођење таквог закључка подржава и двоструко подударање ове традиционалне мудрости са Ксенофонтовим размишљањем. Прво, она полази од тога да од саобраћања са лошима нема користи, већ само штете, нешто што и Ксенофонт истиче својим отвореним позивањем на Теогнида.³³ Друго, она као полазну тачку има убеђење да се *similis simili gaudet*, нешто што и Ксенофонт очигледно дели када каже да, ако желимо да стекнемо добrog за пријатеља, онда ми сами треба да будемо речју и делом добри.³⁴ Ксенофонт је тако, не искачући из традиционалних оквира уз помоћ категорије доброг пријатеља, извео закључак да истинско пријатељство, а самим тим и истинска реципрочност, може да постоји само између *agathoi*.³⁵ Насупрот добрима, рђави су по природи

³⁰ Xen. *Mem.* 2.6,1–5; уп. 1.5,4; 2.1,22; 28; Gigon 1956: 127; 130–1; Dorion 2006: 98.

³¹ Xen. *Mem.* 2.6,1–5; Hes. *Op.* 290–319: 341–360; 705–24.

³² Xen. *Mem.* 2.6,1–5; 14–5; Hes. *Op.* 716; Thgn. 31–8; 69–72; 113–4; Hyp. frg. 209 (Jensen);

Pl. *Resp.* 334c; уп. и Lys. *or.* 14,1; Lyc. *Leoc.* 6; вид. Blundell 1989: 51–2; Gigon 1956: 129; 139.

³³ Xen. *Mem.* 1.2,20; 2.6,1–5; Thgn. 28–38; 57–69; 101–14; O. Gigon, *Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel 1953, 45–6.

³⁴ Xen. *Mem.* 2.6,14–5; Hom. *Od.* 17.218; Thuc. 3.10,1; Pl. *Leg.* 716c; Arist. *Eth. Nic.* 1155a32–b8; Rh. 1371b12–7; вид. Blundell 1989: 42; 51 нап. 126; Gigon 1956: 139–40.

³⁵ Xen. *Mem.* 2.6,1–2; 5; 14; 16; 22–3.

склонији непријатељству него пријатељству, јер су, и ту се може поново осетити Ксенофонтово теоријско продубљивање традиционалних представа, незахвални (*acharistoi*), немарни (*ameleis*), лакоми (*pleonektai*), неверни (*apistoi*) и неумерени (*akrateis*).³⁶ Вођени својим пожудама, они се према другима опходе само као према средству за остваривање својих себичних циљева и жеља.³⁷ Сократову и Критобулову употребу појмова као што су пријатељ и пријатељство и у вези са рђавима треба узети само као одраз уверења да су *poneroi* способни да одрже привид пријатељства, али не и истинско пријатељство.³⁸

Ксенофонт је тако, захваљујући повезивању појма пријатељ (пријатељство) с апстрактним етичким вредносним представама и разликовањем између добрих и рђавих, односно истинског и привидног пријатељства, успео да без одбацивања прагматичног и утилитаристичког приступа моралу избегне бескрупнозну инструментализацију начела да је правичност вратити свакоме оно што смо од њега добили, односно пријатељима чинити добро а непријатељима зло. У складу с тим, и сви његови примери реципрочности код свих осталих врста филије се увек, упркос наглашеном утилитаристичком приступу, одигравају међу „добрима“ који умеју да цене добро-чинство.³⁹ По правилу, управо Сократови саговорници први чине доброчинство.⁴⁰

У којој мери је Ксенофонтово схватање реципрочности детерминисано традицијом, показује и његово разумевање односа између људи и богова. Ксенофонтов Сократ наглашава да богови све виде и знају шта људи чине, чиме изговара само оно што су давно пре њега рекли Хесиод и Солон.⁴¹ Та *omniscientia* богова, из које проистиче и њихова *omnipotentia*, чини немогућим да их људи преваре.⁴² Штавише, према традицији је чак покушај да се богови уплату у превару могао бити протумачен као грех. Тако је, по Херодоту, Спартанац Глаукон добио следећи одговор када је Делфе питao да ли да присвоји новац који му је поверен на чување и да се закуне да је његов:

³⁶ Xen. *Mem.* 2.6, 1–5; 14–20; пос. 19.

³⁷ Вид. Dorion 2006: 98.

³⁸ Xen. *Mem.* 2.6,2; 4; 14–6; уп. Thgn. 61–4.

³⁹ Xen. *Mem.* 2.2,1–2; 11–3; 2.3,6; 8; 16; 2.7,2; 7; 9; 12; 2.8,1; 2.9,2; 4–5; 8; 2.10,3. Да је реч о „добрим“, види се и по томе што их Ксенофонт наводи као Сократове пријатеље (Xen. *Mem.* 2.3,1; 2.7,1; 2.8,1; 2.9,2; 2.10,1); уп. Hom. *Od.* 19.282–286; Lys. *or.* 19.59.

⁴⁰ Xen. *Mem.* 2.2,1–3; 2.3,11–3; 2.7,2; 7; 9; 2.9,4; 2.10,5–6; уп. и Eur. frg. 360 (456).

⁴¹ Xen. *Mem.* 1.1.19; 1.4,17–8; *Eq. Mag.* 9.8–9; Hes. *Op.* 248–256; 266–8; Sol. frg. 4.13–6 W (3 G.–Pr.); 13.25–30 W (1. G.–Pr.); уп. и Hom. *Il.* 16.384–393; DK 88B25,15–26; вид. Gigon 1953: 24–5; 142; H. Bowen, „Xenophon and the scientific study of religion“, у: C. Tuplin (yp.), *Xenophon and his World. Papers from a conference held in Liverpool in July 1999*, Stuttgart 2004, 232.

⁴² Xen. *Mem.* 4.4.21–24; вид. Gigon 1953:142.

Епикидевејвићу Глауче, корисно (*kerdion*) за тебе сад је
 Заклейвом да оимеши новац и да га добијеш сада;
 Закуни ши се, јер смриш и на тоштена човека чека!
 Ал' син заклейве безимен он је, ний руку има
 Ний ногу; ал' ишак йребрзо сишиже немилосрдно ћрабећ
 Док целу кућу не сађре и тошомсїво унишиши цело,
 А часна човека тошомсїво касније ћролази боље.

На Глауконову молбу да му бог опрости што је поставио такво питање, Питија је одговорила да је исти грех питати бога у вези са кривом заклетвом као и криво се заклети. Херодот ову анегдоту завршава примедбом да у Спарти не постоји ниједан Глауконов потомак, те да му је све истребљено до корена.⁴³

Због оваквог размишљања Ксенофонт може реципрочности доделити средишну улогу у односу између људи и богова. Речит пример таквог приступа је Сократов савет у *Усјоменама о Сократу* да се божанска пророчанства добијају само ако човек први искаже поштовање боговима, јер принцип реципрочности (*therapeiō/antitherapeiō, charizomai/anticharizomai*) влада и у овој сфери живота, као и у другим сферама живота.⁴⁴ Реципрочност се, међутим, ни у овом случају не може поистоветити са заговарањем бескрупулозног *quid pro quo*. Разлог за то је то што се, по Сократу, богови не радују више велиkim жртвама него малим, јер би им иначе поклони лоших људи често више пријали него поклони добрих.⁴⁵ Уместо тога, мерило поштовања богова је побожност (*eusebeia*) и приношење жртава према могућности (*kata dynamin*). Тиме Ксенофонт није рекао ништа ново, већ, како Сократово цитирање следећег стиха на том месту указује, поново следи Хесиода: „Бесмртним боговима према могућности жртве приноси“.⁴⁶ Ксенофонтово дубоко уверење да се реципрочност не може свести на бескрупулозни *quid pro quo* избија на површину и у Сократовом разговору с Еутидемом. У њему Сократ, на Еутидемово запажање да ниједан смртник не може боговима достојно да захвали (*charisin ameibesthai*) на њиховим доброчинствима, одговара да то не треба да га обесхрабри, јер боговима треба угађати према могућности.⁴⁷ Следећи Хесиода, Ксенофонт је на тај

⁴³ Hdt. 6.86γ–δ (превод М. Арсенић).

⁴⁴ Xen. *Mem.* 1.4,18; вид. и *Eq. Mag.* 9.8–9; уп. Gigon 1953: 142–3.

⁴⁵ Xen. *Mem.* 1.3,3; уп. и *Isoc. or.* 2.20; вид. Gigon 1953: 98–9. Хипократово *О врсћа-ма ваздуха, воде и месјаца* показује да нису сви делили Ксенофонтово становиште (Hippoc. *Aer.* 22.8–11); вид. Parker 1998: 118.

⁴⁶ Xen. *Mem.* 1.3,3; *Hes. Op.* 336; уп. и *Eur. frg.* 327; 946; Arist. *Eth. Nic.* 1163b15–18; вид. Gigon 1953: 95, 142; Parker 1998: 119.

⁴⁷ Xen. *Mem.* 4.3.15–16; уп. J.-M. Bremmer, „Giving and Thanksgiving in Greek Religion“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 127–130; 133.

начин избегао управо оно што је Платон код традиционалног схватања религије критиковао. То се види и по томе што је Ксенофонтов Сократ богове молио једино да му дају добро, сматрајући све остало погрешним.⁴⁸ Средишњи значај *kata dynamin* у Ксенофонтовом систему вредности одсликава се и у томе што Сократ његово важење проширује на све области људског живота.⁴⁹

Тиме што начело реципрочности сматра једном од главних одлика пријатељства, филије, правде, односа између богова и људи, Ксенофонт показује да је овај принцип кључан за разумевање његове етичке али и политичке мисли.

БИБЛИОГРАФИЈА

- E. Belfiore, „Harming Friends: Problematic Reciprocity in Greek Tragedy“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 139–158.
- M. W. Blundell, *Helping Friends and Harming Enemies. A Study in Sophocles and Greek Ethics*, Cambridge 1989.
- H. Bowen, „Xenophon and the scientific study of religion“, у: C. Tuplin (yp.), *Xenophon and his World. Papers from a conference held in Liverpool in July 1999*, Stuttgart 2004, 229–246.
- J.-M. Bremmer, „Giving and Thanksgiving in Greek Religion“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 127–137.
- H. R. Breitenbach, „Xenophon von Athen“, *RE IXA.2*, Stuttgart 1967, 1567–2052.
- W. Donlan, „Political Reciprocity in Dark Age Greece: Odysseus and his hel-tairoi“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 51–71.
- L.-A. Dorion, „Xenophon's Socrates“, у: S. Ahbel-Rappe – R. Kamtekar (yp.), *A Companion to Socrates*, Malden (Mass.) – London 2006, 93–109.
- Idem, „The Rise and Fall of the Socratic Problem“, у: D. R. Morrison (yp.), *The Cambridge Companion to Socrates*, Cambridge 2011, 1–23.
- O. Gigon, *Kommentar zum ersten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel 1953.
- Idem, *Kommentar zum zweiten Buch von Xenophons Memorabilien*, Basel 1956.
- Idem, *Sokrates. Sein Bild in Dichtung und Geschichte*, Bern 1979².
- C. Gill, „Altruism or Reciprocity in Greek Philosophy?“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 303–328.
- V. J. Gray, *The Framing of Socrates: The Literary Interpretation of Xenophon's Memorabilia*, Stuttgart 1998.
- D. M. Halperin, „Plato and Erotic Reciprocity“, *Classical Antiquity* 5 (1986) 60–80.

⁴⁸ Xen. *Mem.* 1.3,2; уп. Gigon 1953: 96–8.

⁴⁹ Xen. *Mem.* 1.3,3; уп. Gigon 1953: 99.

- G. Herman, *Ritualised Friendship and the Greek City*, Cambridge 1987.
 Херодот, *Историја*, I-II, превео са старогрчког М. Арсенић, Нови Сад 1988².
 D. M. Johnson, „Xenophon’s Socrates on Law and Justice“, *Ancient Philosophy* 23 (2003) 255–281.
 Ch. H. Kahn, *Plato and the Socratic Dialogue: The Philosophical Use of a Literary Form*, Cambridge 1996.
 D. Konstan, „Reciprocity and Friendship“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 279–301.
 Ksenofont, *Успомена о Сократу*, с originala preveo, uvod napisao i objašnjenja i napomene dodao M. N. Đurić, Beograd 1980.
 P. Millet, *Lending and Borrowing in Ancient Athens*, Cambridge 1991.
 Idem, „The Rhetoric of Reciprocity in Classical Athens“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 227–253.
 J. Ober, *Mass and Elite in Democratic Athens. Rhetoric, Ideology, and the Power of the People*, 1989.
 Th. Pangle, „Socrates in the Context of Xenophon’s Political Writings“, у: P. A. Vander Waerdt (yp.), *The Socratic Movement*, Ithaca/London 1994, 127–150.
 R. Parker, „Pleasing Thighs: Reciprocity in Greek Religion“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 105–125.
 L. Pearson, *Popular Ethics in Ancient Greece*, Stanford 1962.
 M. D. Sahlins, *Stone Age Economics*, Chicago 1972.
 R. Seaford, „Introduction“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 1–11.
 Chr. Ulf, „The World of Homer and Hesiod“, у: K. A. Raaflaub – H. van Wees (yp.), *A Companion to Archaic Greece*, Malden (MA) 2009, 81–99.
 P. A. Vander Waerdt, „Socrates in the Clouds“, у: P. A. Vander Waerdt (yp.), *The Socratic Movement*, Ithaca/London 1994, 48–86.
 G. Vlastos, *Socrates. Ironist and Moral Philosopher*, Cambridge 1991.
 U. Walter, *An der Polis teilhaben: Bürgerstaat und Zugehörigkeit im archaischen Griechenland*, Stuttgart 1993.
 R. Waterfield, „Xenophon’s Socratic mission“, у: Ch. Tuplin (yp.), *Xenophon and his World. Papers from a conference held in Liverpool in July 1999*, Stuttgart 2004, 79–113.
 H. van Wees, „Reciprocity in Anthropological Theory“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 13–49.
 G. Zanker, „Beyond Reciprocity: Akhilleus and Priam“, у: C. Gill, N. Postlethwaite и R. Seaford (yp.), *Reciprocity in Ancient Greece*, Oxford 1998, 73–92.

Ivan Jordović
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad

XENOPHON ON RECIPROCITY IN THE *MEMORABILIA OF SOCRATES*

Summary

The rule of reciprocity, that one gives of one's own accord, with the expectation that a suitable return will follow, was a strong regulator of social behaviour in Ancient Greece. Greek term *charis* is possibly closest to the contemporary concept of reciprocity. Reciprocity is one of the most important topics of the second book of the *Memorabilia of Socrates*. In Xenophon's view it is one of the defining characteristics of *philia*, justice and the relationship between mortals and the gods. Therefore, reciprocity is crucial for the understanding of Xenophon's ethical and political thought. Moreover, this article shows that by association of reciprocity with Socratic ethical norms (*enkrateia*, *karteria* and *autarkeia*), Xenophon succeeds in keeping the traditional utilitarian approach to *philia*, justice and religion, without reducing at the same time reciprocity to unscrupulous *do ut des*.

Snežana Ferjančić

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

REGRUTACIJA PODUNAVSKIH LEGIJA: X GEMINA

APSTRAKT: Ovaj rad je zamišljen kao treći u nizu članaka posvećenih regrutaciji podunavskih legija u doba principata. Proces njihovog popunjavanja novim vojnicima tesno je povezan sa romanizacijom u provincijama u kojima su bile stacionirane. Malobrojni epigrafski spomenici omogućavaju stvaranje opšte slike o popunjavanju legije X Gemina u II i III veku, za vreme njenog boravka u Panoniji. Izgleda da su glavna područja regrutacije bile Gornja Panonija i susedne provincije (Norik, Dalmacija).

KLJUČNE REČI: legija X Gemina, regrutacija, Panonija, Norik, Dalmacija.

Dunavski limes je, od vremena uspostavljanja pod Avgustom, štitio velik broj legija. Proces njihove regrutacije tesno je povezan sa romanizacijom provincija u kojima su bile stacionirane. U legijske logore na Dunavu neprestano su dolazili novi vojnici iz različitih krajeva Rimskog carstva. Njihovo prisustvo snažno je uticalo na romanizaciju domaćeg stanovništva.

Legija X Gemina je za vlade Julijevaca-Klaudijevaca bila stacionirana na Iberijskom poluostrvu. Napustila ga je nakratko u sedmoj deceniji I veka, kada je od 62/63. do 68. godine boravila na panonskom limesu. U Karnuntumu je zamenila legiju XV Apollinaris, koja je odvedena na istok, u rat protiv Parćana pod zapovedništvom Lucija Domicija Korbulona. Legija X Gemina se 68. godine vratila na Iberijsko poluostrvo, a 70. godine bila je prekomandovana na Rajnu, kako bi učestvovala u borbama protiv pobunjenih Batavaca. U Donjoj Germaniji je ostala sve do početka II veka i Trajanovih dačkih ratova. Na Dunav je ponovo prebačena 101/102. godine, da pojača panonsku posadu. To je bilo neophodno jer

je XI Claudia premeštena na donji tok Dunava, dok su XIV Gemina i XV Apollinaris otpislale veksilacije u Prvi dački rat. Na početku svog drugog boravka u Panoniji X Gemina je bila stacionirana u Akvinkumu. U okviru preraspodele trupa na Dunavu, koju je 118/119. godine sproveo Hadrijan, prekomandovana je u Vindobonu, gde je ostala sve do pozne antike. Vojnici legije X Gemina služili su kao konzularski beneficijari u Gornjoj Panoniji i susednim provincijama.¹

Iako su epigrafski spomenici koji donose podatke o poreklu vojnika legije X Gemina relativno malobrojni, oni ipak omogućavaju formiranje opšte slike o njenom sastavu u II i III veku. Dobar deo legionara novačen je, izgleda, u Gornjoj Panoniji, kako na limesu tako i u unutrašnjosti provincije. Kao izvori regruta na Dunavu posvedočena su naselja oko matičnog logora Vindobone i susednog Karnuntuma. Porodica dvadesetpetogodišnjeg Atija Maksima živila je u Vindoboni. On je u naselju kod legijskog logora sahranjen zajedno sa svojom sestrom (*CIL* III 4571). Ulpije Augurin, koji je u legiji X Gemina služio u II veku, takođe je unovačen u Vindoboni. Na to ukazuje votivna ploča koju je Apolonu i Nimfama za svoje zdravlje i zdravlje članova svoje porodice posvetila njegova majka Klaudija Atuija (*CIL* III 4556).² Ona nosi keltski kognomen *Attuia*, koji je, osim u Vindoboni, posvedočen još dva puta u Noriku.³ Tridesetogodišnji Salviniije Valentin, pomoćnik centuriona (*optio*) legije X Gemina, bio je rođen u Karnuntumu (*CIL* VI 3625).

Regrutacija za legiju X Gemina vršena je, osim na limesu, i u unutrašnjosti Gornje Panonije. Porodica Vibija Emerita živila je u okolini beneficijarne stanice *Praetorium Latobicorum* (današnje Trebnje) na jugu provincije. On se u zavičaj vratio da sahrani svoga oca. Nadgrobni spomenik Vibija, od čijeg je kognomena sačuvan samo početak *Maxi/- - J*, pronađen je u selu Šmihel pri Žužemberku, u blizini Trebnje, gde su otkriveni ostaci rimske seoske vile (*villa rustica*) i Galijenov novac (*AIJ* 228).⁴ *Mensor* Publije Maksimije Materno verovatno je regrutovan u Neviodunumu (današnje Drnovo). Žrtvenik posvećen božanstvu čije ime

¹ Ritterling, *RE* XII 1678 sqq.; J. Gómez-Pantoja, Legio X Gemina, *Les légions de Rome sous le Haut-Empire. Actes du Congrès de Lyon (17–19 septembre 1998)*, ed. Y. Le Bohec, Lyon 2000, 172 sqq. Za datum i okolnosti prelaska legije X Gemina iz Akvinkuma u Vindobonu vid.: K. Strobel, *Untersuchungen zu den Dakerkriegen Trajans. Studien zur Geschichte des mittleren und unteren Donauraumes in der Hohen Kaiserzeit*, Bonn 1984, 92; idem, Zur Dislozierung der römischen Legionen in Pannonien zwischen 89 und 118 n. Chr., *Tyche* 3, 1988, 208, 214.

² Ploča je posvećena za zdravlje Klaudije Atuije, Augurina i osobe nepoznatog identiteta, od čijeg je kognomena sačuvan samo početak na kraju drugog reda: *Secf- - - J*. Momzen je prvu delimično sačuvanu reč u trećem redu dopunio kao */solror* (*CIL* III 4556). To bi značilo da je reč o Atuijinoj sestri. Nojman pak smatra da je u pitanju drugi sin, koji je služio u I Frontoniana Tungrorum (A. Neumann, *Inschriften aus Vindobona, JbVGSW* 17/18, 1961/1962, 13, n° 18).

³ A. Holder, *Alt-celtischer Sprachschatz* I, 277; *OPEL* I 217.

⁴ A. Hoffiler – B. Saria, *AIJ* 103 ad n° 228.

nije sačuvano bio je uzidan u Crkvu Sv. Martina u Velikoj Vasi (*AJ* 229). Pretpostavlja se da je tu prenet iz obližnjeg Drnova. Neviđen je, treba napomenuti, od vremena Flavijevaca uživao status municipijuma.⁵ Na zaključak da je Materno rođen u ovom gradu ukazuje okolnost da je žrtvenik posvetio zajedno sa svojim sugrađanima (*civibus suis*). Na jugu Gornje Panonije regrutovan je još jedan vojnik legije X Gemina. Reč je o Juliju Julijanu, koji je učestvovao u jednom od parćanskih pohoda Septimija Severa, a sahranjen je u Laodikeji u Siriji. U osmom redu njegovog epitafa stoji da je bio iz Gornje Panonije, iz okruga *Iovis* (*AE* 1994, 1770: *ex provincia Pannonia Superiore pago Iovis*). U Gornjoj Panoniji je posvedočen jedan okrug sličnog naziva. Iz epitafa jednog pripadnika carske telesne garde (*equites singulares*) saznajemo da se u oblasti municipijuma *Aquae Balissae* nalazio *pagus Iovista*.⁶ Čini se da bi naziv okruga sa nadgrobnog spomenika iz Laodikeje trebalo dopuniti kao *Iovis(ta)* i identifikovati ga sa pagusom posvedočenim na pomenutom natpisu iz Rima. U tom je slučaju Julije Julijan rođen na teritoriji municipijuma *Aquae Balissae*, osnovanog pod Hadrijanom.⁷ Nijedan od pomenute trojice regruta legije X Gemina sa juga Gornje Panonije nije unovačen u nekoj od rimskih kolonija. Vibije Emerit je po svoj prilici bio rođen u blizini beneficijarne stanice *Praetorium Latobicorum*, Publike Maksimije Materno verovatno u Neviđenumu, a Julije Julijan na teritoriji municipijuma *Aquae Balissae*. Ovi podaci su značajni jer ukazuju da se Močijev zaključak o popunjavanju panonskih legija teško može prihvati. Mađarski istraživač je smatrao da su pomenute jedinice popunjavane samo u kolonijama.⁸ Navedeni natpisi svedoče da su vojnici za panonske legije regrutovani i u municipijumima i drugim naseljima Panonije.

Redovima regruta iz Panonije pripada i Ulpije Maksim. On je umro u Ankiri, 5. septembra 195. godine, na povratku iz pohoda protiv Parćana (*AE* 1941, 166). U njegovom epitafu stoji da je bio Panonac (*natione Pannonius*). Pošto je Maksimova porodica civitet dobila od Trajana, pretpostavljamo da je regrutovan u nekoj od oblasti u kojima je Nervin naslednik davao građanska prava. Najveći broj novih građana posvedočen je

⁵ J. Šašel, Die regionale Gliederung in Pannonien, *Opera selecta*, Ljubljana 1992, 695; M. Lovenjak, Municipium Flavium Latobicorum Neviđen, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia/Die autonome Städte in Noricum und Pannonien*, *Pannonia I*, ed. M. Šašel Kos – P. Scherrer, Ljubljana 2003, 95.

⁶ *CIL VI* 3297.

⁷ Za datum osnivanja municipijuma vid.: B. Schejbal, *Municipium Iasorum (Aquae Balissae)*, *The Autonomous Towns of Noricum and Pannonia / Die autonome Städte in Noricum und Pannonien*, *Pannonia II*, ed. M. Šašel Kos – P. Scherrer, Ljubljana 2004, 99.

⁸ A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London–Boston 1974, 157.

na teritorijama Petoviona i Cibala, te u oblastima Jasa, Breuka, Eraviska i Andizeta.⁹

Mađarski istraživač L. Baković je smatrao da su dvojica konzularskih beneficijara legije X Gemina regrutovana u Savariji, gde su 208. godine posvetili žrtvenik Jupiteru (*CBFIR* 330).¹⁰ Ovu pretpostavku treba primiti sa velikom dozom rezerve, jer su naši *beneficiarii* očigledno služili u pomenutom gradu. To, međutim, ne znači da su tu bili i unovačeni. Prvi, po imenu Marko Ulpije Finitijan, mogao je pripadati domaćem stanovništvu Panonije, na šta ukazuje gentilno ime *Ulpius*.¹¹ O poreklu drugog, koji se zvao Gaj Valerije Marcijan, nije moguće ništa određeno reći. Gentilno ime *Valerius* je u Rimskom carstvu najrasprostranjenije posle carskih gentilicija,¹² dok se latinski kognomen *Marcianus* relativno često sreće u severnoj Italiji, zapadnim i balkanskim provincijama.¹³

Regrutacija za legiju X Gemina vršena je i u provincijama u susedstvu Panonije, u Noriku i Dalmaciji. Dvojica vojnika unovačena su u Noriku, na teritoriji Vespazijanovog municipijuma Solve. Njihovi nadgrobni natpisi pronađeni su na lokalitetima u jugoistočnoj Štajerskoj, koja je ulazila u ager pomenutog grada.¹⁴ Epitaf Kalendina i njegovog brata Tertina, koji su podigli njihovi roditelji Tertulin i Tertula, otkriven je u selu Sv. Rupreht na Rabu (*CIL* III 5486). Ono se nalazi u blizini Glajsdorfa, jednog od dobro istraženih vikusa na teritoriji Solve.¹⁵ Kalendin je pripadao domaćem stanovništvu Norika. Njegov kognomen *Calandinus/Kalandinus* svrstava se u istočnonorički epihorski onomastikon.¹⁶ Fragment epitafa tridesetogodišnjeg konzularskog beneficijara Tiberija Klaudija Tercija i njegovog brata Tiberija Klaudija Blanda pronađen je u mestu Kajndorf blizu Hartberga, severoistočno od Solve. Treba napomenuti da su braća potekla iz vojničke porodice: njihov otac je služio u nekoj od rimskih legija. Njegovo ime, kao ni naziv jedinice u prvom sačuvanom redu epitafa, nisu sačuvani (*CBFIR* 250). *Beneficiarius consularis* po imenu Gaj Julije Saturnin regrutovan je u Dalmaciji. Bio je iz Salone, gde je i služio u drugoj polovini II veka. Nadgrobni spomenik, nađen u Solinu, podigli su mu brat Gaj Julije Pusinion i žena Domicija Belika (*CBFIR* 479).

⁹ O Trajanovoj politici davanja građanskih prava u Panoniji vid.: A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest 1959, 114 sq.

¹⁰ L. Barkócz, The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian, *AArchH* 16, 1964, 265.

¹¹ Schallmayer, *CBFIR* 271 ad n° 330 navodi da je Ulpije Finitijan verovatno iz Norika.

¹² G. Alföldy, *Die Personennamen in der römischen Provinz Dalmatia*, Heidelberg 1969, 131.

¹³ I. Kajanto, *The Latin Cognomina*, Helsinki 1965, 150; *OPEL* III 55 sq.

¹⁴ O teritoriji Solve vid.: G. Alföldy, *Noricum*, London–Boston 1974, 99.

¹⁵ O vikusu kod Glajsdorfa vid.: T. Fischer, *Noricum*, Mainz am Rhein 2002, 105 sq.

¹⁶ J. Šašel, Ein ostnorischer Personennamen: *Kalandinus*, *Opera Selecta* (n. 5), 143 sqq.

U legiji X Gemina su do sada posvedočena samo dvojica vojnika iz istočnih provincija Rimskog carstva. Oni su na panonski limes dospeli u vanrednim okolnostima, a ne u okviru redovnog procesa regrutacije. Aurelije Atik, na službi u Vindoboni za vreme dinastije Severa, verovatno posle 212. godine, bio je rođen u Sebasti u Frigiji. Od kipa koji su mu u zavičaju postavili zahvalni sugrađani sačuvana je samo baza sa počasnim natpisom. Iz teksta saznajemo da je Atikova porodica pripadala krugu lokalne municipalne aristokratije. On i njegovi preci bili su arhonti i buleuti u Sebasti (*SEG* 30, 1980, 149). Aurelije Atik je u legiju X Gemina mogao stupiti za vreme gradanskog rata Septimijsa Severa i Pescenija Nigera ili u Severovim parćanskim pohodima,¹⁷ da bi se nadoknadili gubici u ljudstvu.¹⁸ Drugi vojnik iz istočnih provincija je veteran Marko Aurelije Roman, koji se posle časnog otpusa nastanio u Savariji. Na nadgrobnoj steli, koju je za života podigao sebi i članovima svoje porodice – ženi, sinu i snaji – stoji da je bio iz Antiohije (*RIU* 130). U istočnim provincijama Rimskog carstva posvedočen je relativno velik broj gradova ovog naziva. Najveći su Antiohija na Orontu u Siriji, Antiohija u Pisidiji i Antiohija u Kariji.¹⁹ Marko Aurelije Roman je, slično kao i Aurelije Atik, u Vindobonu dospeo u vanrednim okolnostima. Budući da je njegov nadgrobni spomenik nastao oko 200. godine,²⁰ možda je regrutovan dok je legija X Gemina učestvovala u parćanskom pohodu Lucija Vera.²¹ Regrutima sa istoka možda treba pridružiti i Marka Aurelija Bazilida, koji je sredinom III veka kao frumentarije služio u štabu namesnika Gornje Panonije u Karnuntumu (*AE* 1990, 797). On i njegov sin su kao *cognomina* nosili helenska imena *Basilides*²² i *Philetus*.²³ Ova okolnost ukazuje na moguće poreklo iz neke od helenofonih provincija Rimskog carstva.

U legiji X Gemina sporadično je posvedočeno i prisustvo vojnika iz zapadnih provincija carstva, odnosno iz severne Afrike. Dvojica legionara iz grada *Forum Iulii* u Narbonskoj Galiji – *M. Valerius Fidus* (*TitAq* 728) i *M. Seius Lucullus* (*AE* 1978, 784) – služila su u Akvinkumu, u prvim decenijama II veka. Obojica su mogla biti unovačena dok je legija X Gemina boravila u Donjoj Germaniji. Naša jedinica je tokom

¹⁷ O učešću legije X Gemina u pomenutim ratovima vid.: A. Betz, *Zur Geschichte der Legio X Gemina, Corolla memoriae E. Swoboda dedicata*, Graz–Köln 1966, 41.

¹⁸ M. Speidel, *Legionaries from Asia Minor, Roman Army Studies I*, Amsterdam 1984, 56 smatra da se Atikova služba u panonskoj legiji uklapa u opštu sliku prema kojoj su dunavske legije popunjavane regrutima iz Azije.

¹⁹ Cf. *RE* I 2442–2447, s. v. *Antiocheia*.

²⁰ A. Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*, Wien 1923, n° 72.

²¹ O učešću legije X Gemina u pohodu protiv Parćana 162–166. godine vid.: Ritterling, *RE* XII 1686.

²² W. Pape – G. E. Benseler, *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*, Braunschweig 1911³, 199; *LGPN* I 99, II 86; III A 89.

²³ Pape – Benseler, *GEN* (n. 22), 1619; *LGPN* I 460; II 448; III A 450.

čitavog I veka redovno popunjavana regrutima iz Narbonske Galije.²⁴ Veteran Tiberije Klaudije Saton, koji je takođe služio u Akvinkumu, bio je iz Kambodunuma (*TitAq* 597). U Rimskom carstvu su posvedočena dva naselja ovog naziva – u Reciji i Britaniji. Kambodunum u Reciji je bio centar plemena Estiona i verovatno prvo sedište provincijskog namesnika, pre nego što je taj status dobio grad *Augusta Vindelicorum*.²⁵ Kambodunum u Britaniji je bio vojni logor čija se lokacija traži u okolini Lidsa.²⁶ Čini se da bi u rešavanju pitanja Satonovog porekla prednost trebalo dati Kambodunumu u Reciji, mada se ni istoimeni logor u Britaniji ne može sasvim isključiti. Posebnu pažnju među regrutima legije X Gemina zaslužuje Marko Aurelije Aleksander, konzularski beneficijar na službi u Neviodunumu ili stanicu *Praetorium Latobicorum*. Žrtvenik koji je 232. godine posvetio boginji Korifeji, tj. Celesti Avgusti, ukazuje na poreklo iz severne Afrike (*CBFIR* 359). *Caelestis* se identificuje sa kartaginskom boginjom neba Tanit.²⁷

Među vojnicima koji su tokom II i III veka služili u legiji X Gemina srećemo četvoricu Italika. Trojica su bila unovačena u severnoj Italiji, a jedan u oblasti Marsa. Tit Magije Klement, iz grada *Aquae Statiellae* u Liguriji, služio je u Akvinkumu, na samom početku II veka. Posle časnog otpusta je ostao na mestu gde je okončao vojničku karijeru (*TitAq* 666). Lucije Pontije Primus, upisan u tribu *Aniensis*, bio je iz Vercela u Transpadani. Kao *frumentarius* legije X Gemina bio je stacioniran u Rimu, u *castra peregrina* na brežuljku Celiju (*AE* 1997, 211).²⁸ Treći legionar iz severne Italije bio je Valerije Ursijan iz Akvileje u Veneciji i Histriji. On je sa osamnaest godina regrutovan u legiju X Gemina. Posle pet godina je prekomandovan u pretorijansku gardu, gde je četiri godine služio u prvoj kohorti. Umro je kada je imao otprilike dvadeset osam godina, a na groblju pretorijanaca na Nomentanskom putu u Rimu sahranila ga je žena Justa (*AE* 1912, 89). Atilije Primus je tokom II veka služio u štabu namesnika Gornje Panonije u Karnuntumu. Regrutovan je na teritoriji italskog plemena Marsa, koji su bili upisani u tribu *Sergia* (*CIL* III 11129).²⁹ Dva naj-

²⁴ J. C. Mann, *Legionary Recruitment and Veteran Settlement During the Principate*, London 1983, Tables 7, 11.

²⁵ *NP* II 953, s. v. Camobudunum 1. Cf. H.-J. Kellner, Augsburg, Provinzhaupstadt Raetiens, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung* II 5.2, Berlin – New York 1977, 702 sqq.

²⁶ *NP* II 953, s. v. Camobudunum 2. Cf. A. L. F. Rivet, *Celtic Names and Roman Places*, *Britannia* 11, 1980, 18.

²⁷ F. Cumont, *RE* III 1247 sqq., s. v. *Caelestis*; I. Piso, Zum Kultus der dea Celestis, *ZPE* 99, 1993, 223–226.

²⁸ O *castra peregrina* i *frumentarijima* vid.: M. Durry, *Les cohortes prétoriennes*, Paris 1938, 25 sqq.; J. C. Mann, The Organization of Frumentarii, *ZPE* 745, 1988, 149–150; N. B. Rankov, *Frumentarii, the Castra Peregrina and the Provincial Officia*, *ZPE* 80, 1990, 176–182.

²⁹ G. Forni, I confini tre le aree occupate da Marsi, da Peligni e da Atinati nell'Italia Apenninica antica, *Le tribù romane. IV Scripta minora*, Roma 2006, 553.

značajnija grada ove oblasti bila su Maruvijum i Antinum. Na epigrafskim spomenicima posvedočeni su i pod nazivima *Marsi Marruvium*,³⁰ odnosno *Marsi Antinum*.³¹ U modernoj nauci opšte je prihvaćeno mišljenje da je, tokom II i III veka, počevši od Hadrijanove vlade, broj Italika u legijama bio gotovo zanemarljiv.³² Pomenuti natpisi italskih regruta u legiji X Gemina ukazuju da su oni ipak bili brojniji nego što se obično smatra.

Epigrafski spomenici ukazuju da je legija X Gemina popunjavana regrutima iz Panonije i susednih provincija. U slučaju trojice vojnika moguće je utvrditi samo etničku pripadnost, ali ne i provinciju u kojoj su unovačeni. Gaj Julije Dolens, koji je u drugoj polovini II veka, kao konzularski beneficijar služio u Saloni, bio je tračkog porekla (*CBFIR* 477). Njegov kognomen *Dolens* predstavlja latiniziran oblik tračkog imena *Doles*.³³ Dvojica vojnika legije X Gemina bila su, sudeći prema imenima, keltskog porekla. *Beneficiarius consularis* Aurelije Sekundijan, na službi u stanicu *Praetorium Latobicorum*, nosio je keltski signum *Itrius* (*CBFIR* 348).³⁴ Ovo ime je pojedinačno posvedočeno samo u Panoniji i Noriku.³⁵ Istog porekla je po svoj prilici bio i Aurelije Doncije (*AIJ* 508). Njegov kognomen *Doncius* verovatno pripada galskoj onomastici. Mogao bi biti blizak imenima *Donicius* i *Dontio*.³⁶

Na kraju treba pomenuti i trojicu vojnika legije X Gemina čije poreklo nije moguće odrediti, jer njihovi natpisi ne pružaju dovoljno podataka. Marko Junije Kapiton je bio sahranjen u Albulama u Mauretaniji. Nema sumnje da je služio u veksilaciji legije X Gemina koja je za vlade Antonija Pija učestvovala u susbijanju pobune u pomenutoj provinciji (145–150. godine).³⁷ U Kapitonovom epitafu je kao *origo* naveden grad *Lindum* ili *Lindus* (*CIL* VIII 21669). Ritterling i Forni su smatrali da je reč o Lindumu u Britaniji.³⁸ Ne treba, međutim, odbaciti ni mogućnost da je Kapiton unovačen u Lindusu na Rodosu. Kao *origo* oružara Gaja Atija Romula, koji je u legiji X Gemina služio početkom II veka, navedena je *Augusta* (*CIL* III 4572). U Rimskom carstvu je posvedočen veći broj gradova sa epitetom *Augusta* u nazivu: *Augusta Bagiennorum*, *Augusta Praetoria*, *Augusta Taurinorum* u Italiji, *Augusta Raurica* u Gornjoj Germaniji, *Augusta Treverorum* u Belgijskoj Galiji. Ne treba odbaciti ni

³⁰ *CIL* IX 3667.

³¹ *CIL* IX 3839.

³² G. Forni, *Il reclutamento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Milano–Roma 1953, 85 sqq.; Mann, *Recruitment and Settlement* (n. 24), 63 sqq.

³³ Kajanto, *Cognomina* (n. 13), 17, 357. Cf. D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, 146 sq.; Alföldy, *PND* (n. 12), 190.

³⁴ Holder, *Sprachschatz* II (n. 4), 83.

³⁵ *OPEL* II 198.

³⁶ Holder, *Sprachschatz* I (n. 4), 1305 (*Donicius*), 1308 (*Dontio*).

³⁷ Cf. Ritterling, *RE* XII 1685 sq.

³⁸ Ritterling, *RE* XII 1689; Forni, *Reclutamento* (n. 32), 192.

mogućnost da je Romul bio iz grada *Augusta Traiana* u Donjoj Meziji. Poreklo nije moguće precizno utvrditi ni u slučaju Flavija Flavijana (*CIL* III 15196). On je bio upisan u tribu *Tromentina*, kojoj su pripadali gradovi u Italiji i Dalmaciji.³⁹

Oskudni podaci epigrafskih izvora omogućavaju stvaranje opšte slike o regrutaciji legije X Gemina u II i III veku, za vreme njenog boravka u Akvinkumu, odnosno Vindoboni. Izgleda da je popunjavana vojnicima iz Gornje Panonije i susednih provincija (Norik i Dalmacija). Prisustvo četvorice Italika ukazuje da zaključke starijih istraživača o brojnosti regruta iz Italije u legijama posle Hadrijanove vlade treba donekle modifikovati. Čini se da su ipak bili brojniji nego što se pretpostavlja. U legiji X Gemina je sporadično posvedočeno i prisustvo vojnika iz zapadnih i istočnih provincija Rimskog carstva. Legionari sa istoka verovatno su u Vindobonu dospeli u vanrednim okolnostima. Regrutowani su kako bi se nadoknadili gubici koje je X Gemina pretrpela u pohodima protiv Parćana ili građanskom ratu Septimija Severa protiv Pescenija Nigera. Vojnici iz Narbonske Galije verovatno su unovačeni u drugoj polovini ili krajem I veka, dok je legija X Gemina boravila u Donjoj Germaniji.

REGRUTACIJA LEGIJE X GEMINA U II I III VEKU

Panonija – 7	Vindobona	2	<i>CIL III 4556</i> II vek: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 165, n° 152/2. <i>CIL III 4571</i> (= Neumann, <i>JbVGSW</i> 17/18, 1961/1962, 13, n° 18) II ili III vek. Kao <i>terminus post quem</i> treba uzeti Trajanovu vladu, zbog gentilnog imena <i>Ulpia</i> .
	Karnuntum	1	<i>CIL VI 3625</i> III vek, na osnovu gentilnog imena <i>Septimius</i> (cf. A. Mócsy, Zum Gentiliz der Neubürger under Septimius Severus, <i>Altertumskunde und Epigraphik, Festschrift für A. Betz zur Vollendung seines 80. Lebensjahres</i> , Wien 1985, 402 sq.; Barkócz, <i>AArchH</i> 16, 1964, 295).
	Neviodunum	1	<i>AIJ 229</i> 240. godine
	<i>Praetorium Latobicorum</i>	1	<i>AIJ 228</i> III vek, na osnovu oblika slova: Domaszewski, <i>CIL</i> III 10792.
	<i>Aquae Balissae, pagus Iovista</i>	1	<i>AE 1994, 1770</i> : Kraj II ili početak III veka.
	<i>Pannonus</i>	1	<i>AE 1941, 166</i> 195. godine

³⁹ W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Pragae–Vindobonae–Lipiae 1889, 272.

Italija – 4	<i>Aquae Statiellae</i>	1	<i>TitAq 666</i> : Prva trećina II veka.
	Vercele	1	<i>AE 1997, 211</i> : Prva polovina II veka.
	Akvileja	1	<i>AE 1912, 89</i> III vek, na osnovu oblika slova.
	Marsi	1	<i>CIL III 11129</i> II vek: E. Vorbeck, <i>Militärinschriften aus Carnuntum</i> , Wien 1954, n° 43.
Noricum – 2	teritorija Solve	2	<i>CBFIR 250</i> : Prva polovina II veka.
			<i>CIL III 5486</i> II vek: Mann, <i>Recruitment and Settlement</i> (n. 24), 120, Tab. 17. 3.
Dalmatia – 1	Salona	1	<i>CBFIR 479</i> : Druga polovina II veka.
Narbonska Galija – 2	<i>Forum Iulii</i>	2	<i>TitAq 728</i> Početak II veka.
			<i>AE 1978, 784</i> Početak II veka.
Phrygia – 1	Sebaste	1	<i>SEG 30, 1980, 1489</i> Vladavina dinastije Severa, verovatno posle 212. godine: Speidel, <i>Roman Army Studies</i> I (n. 18), 56.
Istočne provincije – 1	Antiochia	1	<i>RIU 130</i> Oko 200. godine: Schober, <i>Grabsteine</i> (n. 20), n° 72.
Kelti – 2	---	2	<i>CBFIR 348</i> : III vek
			<i>AIJ 508</i> Karakalina vlada: C. Patsch, <i>Glasnik bosansko-hercegovačkog muzeja</i> 8, 1896, 279.
Tračani – 1	---	1	<i>CBFIR 477</i> : Druga polovina II veka.
Helenofone provincije ? – 1	---	1	<i>AE 1990, 797</i> Sredina III veka: Schober, <i>Grabsteine</i> (n. 20), n° 100.
Recija ili Britanija – 1	Kambodunum	1	<i>TitAq 597</i> : Druga ili treća decenija II veka.
Africa ? – 1	---	1	<i>CBFIR 359</i> 232. godine
Italija ili Dalmacija ? – 1	---	1	<i>CIL III 15196</i> II vek: Mócsy, <i>Bevölkerung</i> (n. 9), 230, n° 147/1.

SPISAK SKRAĆENICA

AE = *L'année épigraphique*, Paris.

AIJ = A. Hoffmüller – B. Saria, *Antike Inschriften Jugoslawiens I: Noricum und Pannonia Superior*, Zagreb 1938.

AArchH = *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, Budapest.

CBFIR = *Corpus der griechischen und lateinischen Beneficiarer – Inschriften des Römischen Reiches. Der römische Weihebezirk von Osterburken I*, ed. E. Schallmayer – K. Eibl – J. Ott – G. Preuss – E. Wittkopf, Stuttgart 1990.

CIL = *Corpus Inscriptionum Latinarum*.

JbVGSW = *Jahrbuch des Vereines für Geschichte der Stadt Wien*, Wien.

LGPN = *A Lexicon of Greek Personal Names*.

NP = *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*.

OPEL = *Onomasticon provinciarum Europae Latinarum I–IV*.

RE = *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*.

RIU = *Die römische Inschriften Ungarns I–VI*, Budapest–Amsterdam–Bonn, 1972–2001.

SEG = *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Amsterdam.

TitAq = *Tituli Aquincenses I–III*, Budapestini 2009–2011.

ZPE = *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, Bonn.

Snežana Ferjančić

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

RECRUITMENT OF DANUBIAN LEGIONS: X GEMINA

Summary

Provinces on the middle and lower Danube were garrisoned by various legions from the time of their establishment. The continuous presence of soldiers on the border and in the interior accelerated considerably the process of romanisation of the indigenous population. The legion X Gemina garrisoned Pannonia on two occasions. Its first sojourn in the province, in Carnuntum, is dated between 62/63 and 68 AD, and the second one started in 101/102 AD and lasted throughout the second and third century AD.

Epigraphic evidence testifying to the recruitment of X Gemina during its second stay in Pannonia, while it garrisoned first Aquincum and then Vindobona, is rather scarce. It allows us only to glimpse the general patterns of its enlistment. It seems that Pannonia and the neighbouring provinces (Noricum and Dalmatia) should be considered as main areas of conscription. Pannonian recruits were enlisted both in the border zone (Vindobona and Carnuntum), as well as in the interior of the province. The fact that certain soldiers came from the areas of Neviódunum and *Aquae Balissae* implies that the Pannonian legions were enlisted not only in colonies, but in the territories of *municipia* as well.

Inscriptions from Aquincum and Vindobona record a number of Italians and soldiers from the western (Gallia Narbonensis, Raetia or Britannia) and eastern provinces of the Roman Empire. Three legionaries were born in northern Italy, in *Aquae Statiellae*, Aquileia and Vercellae respectively. The fourth Italian was conscripted on the territory of the Marsi. The presence of Italians in X Gemina during the second and third centuries AD suggests that the number of Italian recruits in the Roman legions was higher than presumed by modern scholars. The two soldiers born in the eastern cities – Sebaste in Phrygia and an Antiochia (possibly in Syria or Pisidia) – were conscripted during the extraordinary levies in the eastern provinces. The legion X Gemina participated in the Parthian campaigns of Lucius Verus and Septimius Severus. The losses it sustained in these wars were covered by local recruitment. The

presence of soldiers from western provinces in X Gemina is not easily explained. The two recruits originating from *Forum Iulii* served in Aquincum, at the very beginning of the second century AD. They were probably enlisted while X Gemina was stationed in Germania Inferior. The legion was regularly conscripted in Gallia Narbonensis throughout the first century AD.

Ирена Љубомировић

Филозофски факултет
Универзитет у Нишу

НИКОЛА ВУЛИЋ О ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ У АНТИЦИ

АПСТРАКТ: Никола Вулић је током своје дуге и врло плодне каријере објавио преко 550 радова на српском и страним језицима. Теме његових истраживања припадале су свим периодима античке историје од класичне Грчке, преко хеленистичког периода, Римског царства до позне антике. Међу разнородним питањима и проблемима историје античког света нарочиту пажњу је посветио проучавању централног Балкана у антици, посебно Србије и Македоније. Бавио се утврђивањем граница и убикацијом градова, што спада у историјску географију и топографију. У раду се указује на одјек његових резултата у савременој историографији.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Никола Вулић (1872–1945), централни Балкан, Горња Мезија, топографија, убикација.

У обимном научном опусу академика Николе Вулића (1872–1945), истакнутог српског научника, радови се могу груписати у неколико тематских целина. Велики број је посвећен племенима која су у предримско и римско доба живела у централним областима Балканског полуострва: Келти, Бастарни, Трибали, Дарданци. Бавио се убикацијом античких градова Ремесијане, Јустинијане Приме и неколико градова на територији Македоније: Аргоса, Алкомене, Стубере. Један број Вулићевих радова посвећен је темама из историјске географије и топографије. У неколико радова настојао је да утврди границе римских провинција на Балкану.¹

¹ Н. Вулић, Илирска царина у римско доба (Северна граница Горње Мезије), *Глас СКА* LXXII (1907), 46–52; Исти, Западна граница Горње Мезије, *Глас СКА* CLX (1934), 54–58; Исти, Северна граница античке Македоније, у: *Булићев зборник*, Загреб–Сплит 1924, 237–247.

Питањем северне границе Горње Мезије бавио се када је Домашевски утврдио да су области северно од Дунава, после Трајанових ратова, административно припојене Горњој Мезији.² Своје мишљење је заснивао на постојању царинских станица у дачким местима: Оршави (*Tsierna*), Мехадији (*ad Medium*), Вархељу (*Sarmisegetusa*), Веселу (*Micia*) и Златни (*Ampelum*).³ Он је тврдио да се царинске станице поклапају с провинцијским границама и закључио је да су се поменута места налазила на западној граници или у близини западне границе Дакије, те је стога и Банат улазио у Горњу Мезију. У Банату су пронађене опеке са жиговима горњомезијских легија, *IV Flavia* и *VII Claudia*, а није било сведочанства о припадницима дачких легија. Мишљење Домашевског је прихватио и Киперт и применио га на карти античког света, на којој се Горња Мезија на северу протеже преко Дунава до Мориша.⁴ Тврђњу Домашевског први је оповргао Пач.⁵ Он је показао да су се царинске станице налазиле и у унутрашњости провинција, те стога станице илирске царине не могу послужити за утврђивање провинцијских граница. Пач је оповргао и други елеменат на којем је Домашевски заснивао своју тврђњу и указао на то да је споменика мезијских легија било не само у Банату већ и у Сармисегетузи, за коју се сигурно зна да се није налазила у Горњој Мезији. Он је показао да је гранична линија коју је предложио Домашевски делила рудничку област око Сармисегетузе на два дела и да би се Сармисегетуз, главни град Дакије, у том случају нашла у пограничној зони.

Без обзира на то што је Пач врло аргументовано одбацио мишљење Домашевског, оно се упорно одржавало и чак је налазило и нове поборнике.⁶ У исто време кад и Пач, Вулић је, независно од њега, иступио против тврђње Домашевског да је северна граница Горње Мезије прелазила преко Дунава.⁷ Главни Вулићев аргумент биле су царинске станице које су се налазиле на Дунаву код Кулича и Костолца, те је стога и северна царинска линија ишла Дунавом. Као доказ за то да су се царинске станице налазиле на поменутим

² A. Domaszewski, Die Grenzen von Moesia Superior und der illyrische Grenzzoll, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen* XIII (1890), 129 и д.

³ Domaszewski, *Arshäologisch-epigraphische Mitteilungen* XIII (1890), 142–143.

⁴ Према: Ф. Папазоглу, Прилози историји Сингидунума и средњег Подунавља у античко доба (Северна граница Горње Мезије), *ИЧ* VII (1957), 303; Н. Киперт, *FOA XVII (non vidi)*.

⁵ К. Пач, Илирска царина и међе провинција, *ГЗМ* XVII (1905), 479 и д. Исто на немачком: Der illyrische Zoll und die Provinzialgrenze, *Römische Mitteilungen* XX (1905), 223 и д.; коришћен је рад на српском језику.

⁶ M. Rostowtzw, *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian*, Leipzig 1902, 394 (non vidi).

⁷ Вулић, *Глас СКА* LXXII (1907), 46–52.

местима Вулић је навео епиграфске споменике који су пронађени код Кулича⁸ и Костолца.⁹ Вулић је оповргао и наводе Домашевског везане за боравак легија и указао да су опеке горњомезијских легија пронађене и у областима које никада нису улазиле у састав Горње Мезије: у Сирмијуму и Аквинкуму.¹⁰ Сам Домашевски је, како је навео Вулић, контрадикторан јер помиње да су опеке легије *IV Flavia* пронађене и у Сармисегетузи, а тај град ипак лоцира на територију Дакије, а не Горње Мезије.¹¹ Међутим, Вулић није остао доследан тези коју је изнео и у једном од својих последњих радова навео је да није сигуран којој провинцији је припадао Банат, али да је врло могуће да је подручје северно од Дунава припадало Горњој Мезији.¹² Вулићево мишљење изнето у овом раду прихватила је Д. Гарашанин.¹³

После Пача и Вулића дugo времена нико се није бавио питањем северне границе Горње Мезије. Прва ће то учинити Ф. Папазоглу која је настојала да потврди тезу супротну мишљењу Домашевског да је Банат припадао Дакији.¹⁴ Она се позвала на писане изворе – Еутропија, Аурелијана, Орозија, Јорданеса, који јасно показују да је северну границу Горње Мезије чинио Дунав.¹⁵ Код наведених писаца помиње се „провинција Дакија коју је створио Трајан с оне стране Дунава“,¹⁶ „прекодунавска провинција Тракија коју је створио Трајан“¹⁷ и „Дакија преко Дунава“.¹⁸ Папазоглу је оправдано поставила питање да ли би се у поменутим историјским изворима могло говорити о прекодунавским земљама да је један њихов део улазио у састав провинције Мезије?¹⁹ Сви наведени извори јасно указују на однос Дакије и Мезије као земаља северно и јужно од Дунава. На тај начин, Папазоглу је помоћу добро познатих података античких писаца отклонила и последњу сумњу у то да се северна граница Горње Мезије налазила на Дунаву и установила је да су области на левој обали Дунава припадале Дакији.

Вулић је настојао да помоћу података о царинским станицама у Илирику утврди западну границу Горње Мезије.²⁰ Међутим, такав метод утврђивања граница показао се потпуно погрешним. Још је

⁸ CIL III 1647=8140.

⁹ Вулић, *Сијоменик XLII* (1905), 81, бр. 8.

¹⁰ Вулић, *Глас СКА LXXII* (1907), 45.

¹¹ Ibid., 46.

¹² Н. Вулић, Војводина у римско доба, *Зборник Војводина I* (1939), 61–80.

¹³ Д. Гарашанин, *Археолошка налазишта у Србији*, Београд 1951, 109.

¹⁴ Папазоглу, *ИЧ VII* (1957), 303–307.

¹⁵ Ibid., 306.

¹⁶ Eutr. IX, 15.

¹⁷ Hist. Aug., *Vita Aureliani*, 39.

¹⁸ Oros. VII, 22.

¹⁹ Папазоглу, *ИЧ VII* (1957), 306.

²⁰ Вулић, *Глас СКА CLX* (1934), 54–58.

Пач показао да су се царинске станице налазиле и у унутрашњости провинције и ту његову тезу касније је потврдио и Де Лет.²¹ Помоћу царинских станица у Илирији Вулић није могао тачно да утврди западну границу Горње Мезије. Резултати нових истраживања су оповргли и Вулићеву претпоставку да се Стојник налазио у Далмацији. Он је на основу оловних калупа пронађених у месту Баба тврдио да је граница Далмације и Мезије пролазила кроз околину Губеревца на Космају и да су се те области, укључујући и Стојник, налазиле у Далмацији.²² Скраћеницу *MD* на натпису са једног оловног калупа Вулић је разрешио као *M(etalla) D(almatiae)*, док је С. Душанић показао да скраћеницу треба прочитати као *M(etalla) D(emessensis)*.²³ Према С. Душанићу, реч *Demessus* је означавала центар космајског региона тј. име за стојнички „Град“, док је скраћеницу *TR* са једног оловног слитка произведеног у космајским рудницима Душанић разрешио као *Tr(icornensis)*, речју која означава име једног племена које је живело на територији Горње Мезије.²⁴ Помен горњомезијског племена Трикорњана на космајском подручју указује на то да је Космај припадао Горњој Мезији.

Међу Вулићевим радовима везаним за историјску географију посебно место заузима чланак о северним границама Македоније током целог античког периода, од првих вести код Херодота и Тукидida до позне антике.²⁵ Као полазна тачка у утврђивању северне границе провинције Македоније Вулићу су послужили подаци из Птолемејеве Географије, које је подвргао детаљној анализи.²⁶ Он је дошао до закључка да је граница почињала северно од Драча, тачније на простору између Драча и Љеша, јужно од места *Epicaria*, које се налазило у Далмацији.²⁷ Вулић није могао да утврди да ли Птолемеј под Скардом подразумева целу Шар-планину или само њене јужне огранке око изворишта Вардара.²⁸ Он наглашава да се од античких географа нису могли очекивати тако прецизни подаци о географији Балканског полуострва. Вулић је на kraју расправе само поменуо да је 386. г. н.е. Македонија подељена на две провинције: *Macedonia Prima* и *Macedonia Salutaris*, не дајући више података о историјату провинција.

²¹ Z. de Leat, *Portorium. Étude sur l'organisation douanière chez les Romains surtout à l'époque du Haut-Empire*, Brugge 1949, 211 и д.

²² Вулић, *Глас СКА* CLX (1934), 55.

²³ S. Dušanić, Iz istorije rimskog rударства u Gornjoj Meziji, *AV* 28 (1977), 163–177.

²⁴ Dušanić, *AV* 28 (1977), 171.

²⁵ Вулић, у: *Булићев зборник*, 237–247.

²⁶ Ptol. II 16,1; III 12,15.

²⁷ Вулић, у: *Булићев зборник*, 245.

²⁸ Ibid., 243.

Ф. Папазоглу се после Вулића једина бавила питањем граница античке Македоније.²⁹ Она је указала на то да Вулић није могао прецизније и тачније утврдити северну македонску границу 1924. године, када је написао рад, јер му на располагању нису били много бројни епиграфски споменици, које ће управо он сам објавити две деценије касније.³⁰ Поменути натписи су значајни јер пружају прецизне елементе за разграничење поједињих области, као што су, на пример, директни помени провинције или њених намесника. Такође, натписи датовани по македонској провинцијској ери, пронађени у пограничним местима, јасно указују у којим границама се простирала македонска територија. Ономастички материјал нема пресудну улогу али може да помогне у утврђивању провинцијских граница.³¹ Папазоглу је претпоставила да је граница Македоније ишла преко јужних огранака Шар-планине и да је тетовска област улазила у њен састав.³² Крај око Тетова је у античко доба био настањен Дарданцима и чињеница да је једини познати натпис из Тетова на латинском језику указује на то да је тај крај био тешње везан за скопску област него за југ.³³ Граница је даље ишла преко Вардаре северно од Велеса, док су места Блаце и Катланово, североисточно од Велеса, припадала латинској сфери и улазила су у састав Дарданије.³⁴ Натпис на латинском језику пронађен у селу Сопоту даје могућност да се граница на Вардару на југу спусти све до тог села.³⁵ На основу фрагмената два споменика датованих према македонској ери место Нагорично у којем су пронађени могло би бити најсевернија тачка провинције Македоније и тромеђа између Дарданије, Тракије и Македоније.³⁶

Папазоглу је установила да је провинција *Macedonia Salutaris* могла бити укинута најкасније 402. године јер је папа Иноћентије не помиње у писму упућеном солунском митрополиту Анисију.³⁷ Вулић је указао и на поделу Македоније крајем V века на провинције *Macedonia Prima* и *Macedonia secunda* и укидање друге провинције 545. године.³⁸ Папазоглу је навела области које су могле да припадају једној или другој провинцији и указала да је *Macedonia secunda*

²⁹ Ф. Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, Скопје 1957, 64–96.

³⁰ Ibid., 65.

³¹ Ф. Папазоглу, Етничка структура античке Македоније у светlostи новијих ономастичких истраживања, *Балканика* VIII (1977), 65–80.

³² Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, 81.

³³ Вулић, *Слобоменик* XCIII (1948), 33, бр. 81.

³⁴ Вулић, *Слобоменик* LXXI (1931), 38, бр. 82, 39, бр. 85–86.

³⁵ Вулић, *Слобоменик* LXXI (1931), 40, бр. 90.

³⁶ Вулић, *Слобоменик* XCIII (1948), 100, бр. 220.

³⁷ Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, 91–92.

³⁸ Вулић, у: *Вулићев зборник*, 246–247.

укинута средином VI века, док је један њен део враћен Средоземној Дакији.³⁹

Током честих обилазака Србије и Македоније Вулић је прикупљао обиман епиграфски материјал, али је дошао и до података који су му омогућили да покуша да локализује неке античке градове. На основу два натписа пронађена, како је Вулић naveo, недалеко од села Скачинци, настојао је да локализује град Аргос у Пеонији.⁴⁰ Текст првог натписа наводи да су према одлуци града Аргестејаца споменик подигли А. Филоксен и М. Аполодор добротвору града Јулију Касијану. Натпис потиче из III века и према Вулићевом саопштењу био је узидан у порушену црквицу Св. Константина и царице Јелене у селу Скачинцима. Други натпис из Прилепа је подигнут 243. године у част императора Гордијана. Налазио се на бази која је носила статуу или бисту императора.⁴¹ Вулић је на основу поменутих споменика, први предложио да се град Аргос убицира „код Старог Града близу Велеса и Скачинаца“, где је приметио остатке античког насеља.⁴² Иначе, Вулић је приметио да су у Македонији постојала два града Арга – Арг Орестикон, у области Орестида у Горњој Македонији, и Арг у Пеонији из кога потичу и два поменута натписа.⁴³ После Вулића питањем локализовања пеонског града Аргоса бавило се још неколико научника. Венедиков је претпоставио да се Арг налазио на простору између села Скачинаца и Извора.⁴⁴

После археолошког рекогносцирања терена Јосифовска је изнела нову претпоставку да се град Арг налазио између села Скачинаца, Водоврата и Виничана, тачније на локалитету Видин Град који се издига изнад Водоврата.⁴⁵ Јосифовска је установила да се црква Св. Константина и царице Јелене не налази у селу Скачинцима, како је naveo Вулић, већ на узвишењу Св. Константин у близини села Свеђана.⁴⁶ Како би била потпуно сигурна да у селу Скачинци не постоји иста црква, Јосифовска је посетила село и утврдила да тамо нема истоимене цркве. Том приликом се уверила у постојање малог насеља из римског времена, на које је указао и Вулић. У прилог локализацији Арга код Видин Града, изнад Водоврата, Јосифовска је објавила још један натпис пронађен на том локалитету.⁴⁷ Натпис

³⁹ Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, 96.

⁴⁰ Вулић, *Сйоменик LXXI* (1931), 39, бр. 88.

⁴¹ *Сйоменик XCVIII* (1948), 174, бр. 363.

⁴² Н. Вулић, Географија Лужне Србије у античко доба, *ГСНД XIX* (1928), 1–15.

⁴³ Вулић, *ГСНД XIX* (1938), 12.

⁴⁴ И. Венедиков, *Земишиће ио Средния Вардар*, Скопие 1943, 38.

⁴⁵ Б. Јосифовска-Драгојевић, Прилог локализовању града Аргоса у Пеонији, *ЖА XV-1* (1965), 117–135.

⁴⁶ Ibid., 130.

⁴⁷ Б. Јосифовска-Драгојевић, Неколку низдадени грчки и латински натписи од Македонија, *ЖА III 1–2* (1953), 222–244.

је оштећен тако да је име лица које га је подигло остало непознато. Из текста сазнајемо да је постављен у част проконзула Јунија, чије име није сачувано у потпуности. Јосифовска наводи да би се, према Ламбрехту, Јуније могао идентификовати са Јунијем Руфином, који је управљао Македонијом 194. г. н.е.⁴⁸ С обзиром на то да су два натписа са именом града Арга пронађена на локалитету Видин Град, Јосифовска сматра да нема разлога за то да се град не локализује на том месту, са десне стране Вардара, северозападно од Стоба, у области Водоврата и Виничана.⁴⁹

Највећи пеонски град Билазору Вулић је на основу података код Полибија и Тита Ливија сместио на место данашњег Велеса.⁵⁰ Положај Велеса одговара Полибијевим подацима о кланцима који затварају пут из Дарданије у Македонију, док је Ливије навео да се град налазио негде на Аксију.⁵¹ Папазоглу је прва посумњала у идентификацију Билазоре и Велеса.⁵² Наиме, чудно је да се Билазора не помиње у итинерарима, јер је кроз област Велеса пролазио пут Стоби–Скупи. Папазоглу је претпоставила да је Билазора у римско доба сасвим нестала а њена територија је била прикључена територији неког суседног града.⁵³

Вулић није успео да локализује град Алману, који је поменуо Тит Ливије.⁵⁴ Он је прихватио Егерово тумачење да код Ливија место „*ad Almanam*“ треба читати као „*a(d) Dalmanam*“.⁵⁵ Код Алмане се улогорио Персеј, када је кренуо у поход на Гале, који су у Медици (код Десудабе) чекали да буду исплаћени да би прешли у Македонију и помогли му у рату против Римљана (168. г. пре н.е.). Према Ливију, како наводи Вулић, Гали су били 75 римских миља удаљени од краљевског логора код Алмане.⁵⁶ Место Десудаба је било удаљено 100 km од Персејевог логора, али пошто није утврђено ни где се Десудаба налазила, ни Алману није могуће локализовати. Папазоглу је навела да је град Алману једино могуће сместити на средњи ток Вардара.⁵⁷

⁴⁸ Јосифовска-Драгојевић, *ЖА* XV-1 (1965), 119; P. Lambrechts, La composition du senat romain de Septime Severe a Diocletien, Diss. Pan., n. I, Budapest 1937, 30, бр. 24.

⁴⁹ Јосифовска-Драгојевић, *ЖА* XV-1 (1965), 131.

⁵⁰ Вулић, *ГСНД* XIX (1938), 2.

⁵¹ Pol. V, 97; Liv. XLIV, 26, 8.

⁵² Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, 232.

⁵³ Ibid.

⁵⁴ Liv. XLIV, 26

⁵⁵ R. Egger, Римски натпис из Ђуприје, *Старинар* IV (1928), 101.

⁵⁶ Н. Вулић, Ратовање македонског краља Персеја с Римљанима у нашој земљи 170. и 169. г. пре н.е., *Глас СКА* CLX (1934), 28–39.

⁵⁷ Папазоглу, *Македонски градови у римско доба*, 244.

Вулић је сматрао да град Хераклеју треба идентификовати са Пелагонијом.⁵⁸ Своју тврђњу је заснивао на подацима Тита Ливија да се „Хераклеја зове и Пелагонија“⁵⁹. Према Хојзију, Хераклеја је била град Линкеста, недалеко од данашњег Битоља. Када су Римљани 168. године пре н.е. освојили Македонију, они су синонимом основали нов град на месту данашњег Битоља којем су дали име Пелагонија. Град је ускоро морао да се прошири изван зидина Хераклеје у области Битоља и од тада се званично звао Пелагонија. Али и старо име Хераклеје одржавало се паралелно са новим као незванично.⁶⁰ Овакво Хојзијево објашњење Вулић је одбацио као неосновано јер се није заснивало ни на каквим разлозима.⁶¹ Навео је и мишљење археолога Керамопулоса да су Хераклеја и Пелагонија све до 48. г. пре н.е. биле два одвојена града. После разарања Хераклеје у ратовима Цезара и Помпеја становништво је пресељено у суседну Пелагонију (код Битоља) и она је названа Хераклеја. На основу натписа пронађеног у околини Битоља на коме се помиње ветеран из Хераклеје на Стримону, Вулић је закључио да је Хераклеја заиста била код Битоља.⁶² Папазоглу је показала да су Хераклеја и Пелагонија два града и да није реч о два имена једног насеља.⁶³ Она је указала на место код Хијерокла где се Хераклеја и Пелагонија спомињу као два града: један у Линкестиди, други у Пелагонији.⁶⁴ Према Папазоглу, Хераклеја је тек у позној антици добила епитет „*Pelagoniensis*“ уместо дотадашњег „*Lyncti*“, што указује на то да се у касноантичко доба појам Пелагоније проширио на читаву област пелагонске равнице обухватајући и територију Линкестиде.⁶⁵

Вулић је настојао да реконструише и трасу пута *Naissus–Scupi*. Начинио је исправку трасе пута *Naissus–Scupi* у Појтингеровој табли тако што је између станица *Praesidum* и *Scupi* на растојању од 8 миља од станице *Praesidum* сместио Катланово и на тај начин је продужио пут за 14 km.⁶⁶ Он је сматрао да се Катланово може идентификовати са Врањском бањом, али притом није приметио да му на тај начин пут постаје дужи за ту једну станицу коју је уметнуо.⁶⁷ Папазоглу је

⁵⁸ Вулић, *ГСНД* XIX (1938), 6.

⁵⁹ Liv. XLV, 29.

⁶⁰ L. Heuzey – H. Daumet, *Mission archeologique de Macédoine*, Paris 1876, 239–266 (non vidi).

⁶¹ Вулић, *ГСНД* XIX (1938), 6. н. 1.

⁶² Вулић, *Сиоменик* LXXVII (1934), 3, бр. 3.

⁶³ Ф. Папазоглу, Хераклеја и Пелагонија, *ЖА* IV (1954), 308–344.

⁶⁴ Ibid., 320.

⁶⁵ Ibid., 322–323.

⁶⁶ Н. Вулић, Територија римског Скопља, *ГСД* I (1925), 1–5.

⁶⁷ Вулић, *ГСД* I (1925), 3. Scupis-XXI – бања-VIII – Praesidio-VIII – ad Cephalon-XIII – Gurbita-VIII – Stopis.

указала на то да је код Катланова пронађен миљоказ на коме је на- ведено растојање од XX миља од колоније Скупа.⁶⁸ На основу тог податка предложила је следећу реконструкцију пута: Scupis-XXI – Praesidio-VIII – ad Cephalon-XIII – Gurbita-VIII – Stopis.⁶⁹

У контексту реконструкције трасе пута *Naissus–Scupi* Вулић се бавио и убикацијом станице *Viciano*. С обзиром на то да су у Појтингеровој табли неке станице са ове саобраћајнице уписане на сле-дећу деоницу *Scupi–Stobi*, Вулић је покушао да реконструише цео ток пута између Ниша и Стоба.⁷⁰ Он је одбацио Ханово и Милерово решење проблема. Према Хану, у Појтингеровој табли све станице између Скупија и Стоба нису припадале овом делу пута, те их је он само пренео на релацију између Скупија и Наисуса. Милер је унео измене у распоред између станица, али је променио и растојање у миљама. Вулић је предложио следећи распоред станица: Naisso-XIII – Ad Herculem-VIII – Ad Fines-XXXII – Anausaro-XII – Aquas – непо-зната станица (?) – непозната станица (?) – Scupis-XXI – Aquas-VIII – Presidio-VIII – Ad Cephalon-XIII – Gurbita-VIII – Stopis.⁷¹

Мирковић је оповргнула Вулићеву реконструкцију пута јер је растојање од око 100 km које дели Врањску бању од Скопља код њега празно, без станица.⁷² Немогуће је да је аутор Табуле изоставио све станице на овом делу пута који је повезивао два важна градска центра, јер није изостављао неке мање важне деонице. Мирковић је указала на то да се према Вулићевој реконструкцији трасе, идући од Врањске бање на југ морало највиши на Куманово у чијој околини је пронађен натпис на коме се помиње царинска станица *Lamud*.⁷³ У Табули на деоници пута *Naissus–Scupi* никада није забележена та станица. Зато је било могуће установити други правац којим је мо-гао ићи поменути пут. Један део је имао заједничку трасу са путем *Naissus–Scupi* до станице *Hammeo* или *Ad Herculem* одакле се, како је приказано на Табули, одвајао крак према југу.⁷⁴ Мирковић је прет-поставила да је аутор на том месту означио одвајање пута јер је једино ту било места за уписивање новог правца, док се пут заиста одвајао на последњој тачки на западу која је била у висини Скопља на путу према Лисусу, а то је била станица *Viciano*.⁷⁵ Ова станица се налазила на око 120 km од Наиса и око 96 km од Скупа, што би

⁶⁸ Вулић, *Стиоменик XCVIII* (1948), 222, бр. 438.

⁶⁹ Папазоглу, *Македонски ћрадови у римско доба*, 82.

⁷⁰ Вулић, *ГСНД I* (1925), 1–5.

⁷¹ Ibid., 3.

⁷² М. Мирковић, Римски пут *Naissus–Scupi* и станице *Ad Fines*, *ЖА X* (1960), 249–256.

⁷³ Вулић, *Стиоменик LXXV* (1933), 48, бр. 155.

⁷⁴ М. Јоцић, Римски пут *Naissus–Lissus* у Горњој Мезији, *НЗ XI* (1982), 71–78.

⁷⁵ Мирковић, *ЖА X* (1960), 252.

је лоцирало у околину Косовске Митровице. Вулић није сигуран приликом убикације ове станице и најпре каже „да ће *Viciano* вальда бити *Ulpiana*“, која се налазила на 79 миља (око 120 km) од Ниша, да би потом изнео и претпоставку да би то могао бити и данашњи Вучитрн.⁷⁶

Мирковић је потврду за Вулићеву другу претпоставку пронашла у епиграфском материјалу на основу којег се јасно види да су *Viciano* и *Ulpiana* била два места.⁷⁷ На једном споменику из 211. године на бочној страни налази се име *Vizi(ano)* које се још једном помиње у монограму.⁷⁸ На другом натпису из 227. године, дакле из скоро истог времена, спомиње се станица *Ulpianensis*, што доволно говори у прилог тези да су *Viciano* и *Ulpiana* два локалитета. Чињеницу да је у околини Вучитрна пронађено доста римског материјала и натписа на којима се не помиње име насеља могуће је објаснити тиме што је насеље административно припадало територији Улпијане. С обзиром на то да се на натписима налазе углавном имена градских управника, они бележе само Улпијану као град у којем су обављали своју дужност.⁷⁹

Тврђу да се станица *Viciano* налази на месту данашњег Вучитрна оспорио је Чершков.⁸⁰ Према његовом мишљењу, претпоставка коју је изнела Мирковић заснивала се само на епиграфском материјалу. Он јој поред тога приписује и „недовољно познавање археолошких објеката на терену преко кога прелази предложена траса пута“⁸¹. Како би поткрепио своју тврђњу, Чершков се позива и на Вулића, који је идентификацију станице *Viciano* са Вучитрном сматрао пуком хипотезом. Међутим, Чершков није указао на то да је Вулић десетак година касније приликом објављивања епиграфског материјала *Viciano* идентификовао са Вучитрном.⁸² Чершков је мишљења да станицу *Viciano* треба тражити у најближој околини Приштине, на простору између Угљара и Чаглавице где има остатака античких грађевина и „другог материјала“.⁸³ Неприхватљиво је Чершково занемаривање епиграфских споменика из околине Вучитрна уз ображење „да се за већину њих не зна право место налаза“.⁸⁴ Чершков је епиграфски материјал користио као доказ када је требало да по-

⁷⁶ Вулић, ГСНД XIX (1938), 11.

⁷⁷ Мирковић, ЖА X (1960), 255.

⁷⁸ Вулић, Стаменик LXXV (1933), 48, бр. 155. Дајући објашњење код овог натписа, Вулић је код помена имена *Vizianus* у загради написао „јамачно данашњи Вучитрн“.

⁷⁹ Мирковић, ЖА X (1960), 255–256.

⁸⁰ Е. Чершков, Римски пут Naissus–Scupi и станица *Viciano*, ГМКМ VI (1961), 123–130.

⁸¹ Ibid., 123.

⁸² Вулић, Стаменик LXXV (1933), 48, бр. 155.

⁸³ Чершков, ГМКМ VI (1961), 124.

⁸⁴ Ibid., 125.

тврди своје хипотезе, да би оповргавао његову доказну моћ када су њиме други научници поткрепљивали своје претпоставке. Оспорио је трасу пута коју је предложила Мирковић, али није изнео своје мишљење, уз образложение „да за то нема доволно елемената, јер се подаци на Табули не могу употребити за било какву реконструкцију правца пута *Naissus–Scupi*“.⁸⁵ Мирковић је прихватила Вулићево разграничење градских територија Наиса и Скупа код станице *Ad Fines* која је долазила после станице *Ad Herculem*.⁸⁶ Још једна станица код Качаника је носила исто име *Ad Fines*, на 17 миља од Скопља, и њу Мирковић предлаже за место одакле би могла да почиње градска територија Скупа.

Вулић је у настојању да утврди границе римских провинција на Балкану дошао до значајних резултата. Закључке о границама Македоније допунила је и проширила Ф. Папазоглу. Током својих археолошких и епиграфских истраживања на територији Македоније Вулић је дошао до података на основу којих је било могуће убицирати одређен број античких градова. Известан број градова је успео да убицира, док је један број градова локализовала Ф. Папазоглу у студији *Македонски градови у римско доба*, захваљујући натписима које је Вулић прикупio и објавио. Извесно је да су Вулићеве расправе и чланци дуги низ година заокупљали пажњу научника, неретко су чинили и полазну основу у њиховом истраживачком раду. Истраживачи античке прошлости Балкана истичу да Вулић стоји на почетку научног проучавања римске историје и да његови радови чине основу за свако даље изучавање античке историје централног Балкана.

Irena Ljubomirović
Faculty of Philosophy
University of Niš

NIKOLA VULIĆ ON CENTRAL BALKANS IN THE ANTIQUITY

Summary

Professor Nikola Vulić (1872–1945) with his enormous scientific opus, rightly holds a high place in the development of Serbian and foreign historiography. Vulić's bibliography contains over five hundred studies, papers and articles in Serbo-Croatian and other foreign languages. He was studying different problems in the Ancient history, mostly in Roman history. His works were investigative, and since they emerged as the

---

⁸⁵ Ibid., 129.

⁸⁶ Вулић, ГСНД I (1925), 5; Мирковић, ЖА X (1960), 256.

answer or reactions to the results the other scientists and they have research, they are also polemic in character. In a number of his works, he stepped into in domain of historical geography and managed to determine the boarders of Roman provinces on the Balkan Peninsula. He also located a few towns from the Ancient period on the territory of Macedonia. These Vulić's results have been attracting the attention of modern historiography for many years and they often provided a solid base for further research.

РЕЦЕПЦИЈА АНТИКЕ И НАСЛЕЂЕ
HERITAGE

Мирјана Глигоријевић Максимовић

Институт за историју уметности
Филозофски факултет
Универзитет у Београду

АНТИКА У СЛИКАРСТВУ МАНАСТИРА ГРАЧАНИЦЕ (XIV ВЕК)*

АПСТРАКТ: Сликарство Богородичине цркве у манастиру Грачаница, задужбини краља Милутина, настало је између 1318. и 1321. године. На фрескама се опажају бројни утицаји антике како у композицији сцене, префињеном цртежу, елегантним пропорцијама фигура тако и у лепоти ликова. Разноврсне грађевине античког изгледа, узлепршане драперије, персонификације, бројне представе животиња и растиња, као и детаљи из свакодневног живота, одражавају широку повезаност грачаничких фресака са тековинама античке уметности. Ово сликарство је пример „ренесансе Палеолога“, поновног ослањања на антику у свим областима културе, почетком XIV века.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: антика, зидно сликарство, византијска уметност, ренесанса Палеолога, Грачаница, Србија.

Средином друге деценије XIV века велики српски краљ Милутин је подигао цркву у Грачаници и посветио је Богородици. Сазидана је на месту старијих грађевина, византијске базилике и једнобродне цркве, која је била седиште липљанске епископије. Својој задужбини краљ Милутин је даровао хрисовуљу, чији препис је сачуван на западном зиду јужног параклиса.¹ Црква са припратом саграђена је на правоугаоној основи у коју је уписан крст. На источном делу уз апсиду прислоњена су два параклиса, а у горњем делу

* Рад је настало на основу саопштења на Међународном научном скупу Друштва за античке студије Србије „Антика и савремени свет: Религија и култура“, 2010.

¹ Б. Тодић, *Грачаница: сликарство*, Београд–Приштина 1988, 63–68.

грађевина је надвишена централном куполом, са четири мање куполе у угловима и са слепом куполом над апсидом. Складних пропорција, разуђених фасада, црква је грађена од камена уоквиреног опеком и украшена је орнаментима од опеке (сл. 1).²

Сл. 1. Грачаница, југозападна фасада

Архитектонски компликована унутрашњост цркве осликана је између 1318. и 1321. године.³ Сликари који су украсили зидове фрескама били су Грци, судећи по стилу живописа, вероватно Михаило и Евтихије са својим сарадницима. Ови мајстори су кроз своја дела пренели тековине цариградског и солунског сликарства са краја

² S. Ćurčić, Articulation of Church Façade During the First Half of the Fourteenth Century, *Византијска уметност уочетком XIV века*, Београд 1978, 17–28; П. Мијовић, О генези Грачанице, *Византијска уметност уочетком XIV века*, 127–163; Б. Вуловић, Нова истраживања архитектуре Грачанице, *Византијска уметност уочетком XIV века*, 165–172; С. Ђурчић, *Грачаница, историја и архитектура*, Београд–Приштина 1988 (= S. Ćurčić, *Gračanica: King Milutin's Church and Its Place in Late Byzantine Architecture*, Pennsylvania State University 1979) 43–138, сл. 1–23; Б. Тодић, *нав. дело*, 79.

³ Б. Тодић, *нав. дело*, 69–77.

XIII и почетка XIV века. Грачаничке фреске, са одликама стила „ренесанс Палеолога“, представљају врхунско достигнуће како у српској тако и у византијској уметности.⁴

На зидовима су приказане уобичајене теме, које се иконографски обогађују, уводе се нове сцене, употребују се циклуси и прилагођавају се простору. Тако су Велики празници, Христова учења, параболе и чуда, Муке Христове и Посмртна јављања насликаны у наосу. У олтарском простору приказане су сцене са евхаристичким и старозаветним садржајем, Богородичин циклус и циклус Св. Николе, а на зидовима припрате налазе се Страшни суд, сцене Црквеног календара и историјски портрети.⁵

Тематски богато грачаничко сликарство, сложене иконографије, одликује се новим особинама византијског сликарства са почетка XIV века. Композиције су проширене и допуњене новим личностима, сликаны простор се продубљује све компликованијим грађевинама и богатијим пејсажом. Изражajност се исказује наглашенијим покретима фигура, слободнијим ставовима, које прате лепршаве драперије. Фигуре су елегантне и издужене, лица пластично обрађена, а бројни детаљи су реалистично насликаны. Фреске су изведене прецизним и зналачким цртежом, топлим колоритом, контрастима боја и бриљивом моделацијом лица.⁶

Као и у савременом византијском сликарству и у сликарству Грачанице веома битну компоненту чини античко наслеђе. Такозвана „ренесанс Палеолога“ означава повећано интересовање за дела античке књижевности, филозофије и уметности, крајем XIII и почетком XIV века. Ово поновно враћање на античке узоре, њихово преузимање и коришћење донели су нове облике и целине.⁷

У грачаничком сликарству антички утицаји су видљиви у композиционим решењима као што је то у сцени Оплакивање Христа, смештеној на јужној страни јужног брода, чији средишњи део личи на представе смрти на римским саркофазима. Такође, сцене Христових посмртних јављања, насликане на јужном зиду наоса, подсећају на представе из римске уметности које теку без прекида. На великој композицији Успења Богородичиног, на западном зиду наоса, при-

⁴ В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 52, сл. 49–50; Б. Тодић, *нав. дело*, 17–235; М. Глигоријевић-Максимовић, Classical Elements in the Serbian Painting of the Fourteenth Century, *ЗРВИ* 44/2, Београд 2007, 363–370.

⁵ S. Dufrenne, Problèmes iconographiques dans la peinture monumentale du début du XIVe siècle, *Византијска уметност у почетком XIV века*, 36–38; Б. Тодић, *нав. дело*, 79–136.

⁶ Б. Тодић, *нав. дело*, 137–138, 141–164.

⁷ T. Velmans, L'héritage antique dans la peinture murale byzantine à l'époque du roi Milutin (1282–1321), *Византијска уметност у почетком XIV века*, 39–52; Б. Тодић, *нав. дело*, 178–190.

кази поворки сличне су представама на античким рељефима, а сцена Васкрсења Лазаревог веома је слична једној фресци из Помпеја.⁸

Решавање простора у композицијама грачаничких фресака често је било преузимано из античке уметности. У бројним сценама сликана архитектура је комбиновањем различитих пројекција перспективе доћаравала дубину простора. Тако су иза сваког од четворице јеванђелиста, представљених у пандантифима главне куполе, приказане разноврсне грађевине оживљене стубовима са капителима и драперијама, балустрадама, медаљонима и пластичним украсима. Врло компликоване грађевине насликане су у позадини различитих сцена у наосу као што су Сретење, Прича о митару и фарисеју, Сила-зак Св. духа и друге. Грађевине су често приказиване као антички scena frons, да би заокружиле композицију, нагласиле ритам или симетрију у њој, како је то видљиво у сценама Вечера у Емаусу (сл. 2),

Сл. 2. Грачаница, Вечера у Емаусу

⁸ Б. Живковић, *Грачаница, Цртежи фресака*, Београд 1989, III: 10; Б. Тодић, *нав. дело*, 206–207.

Прање ногу, Христос преговара са фарисејима, Христос истерује трговце из храма, Свадба у Кани, Успење Богородично. Бројни стубови са укraшеним капителима, киворији, различите балустраде, драперије пребачене преко зидова и кровова, акротерије, као и разноврсни облици зграда асоцирају на приказе античких грађевина.⁹

Различито дрвеће, жбуnovи, разноврсне бильке и растиње врло реалистично су приказани у сценама Молитва на Маслиновој гори, Вазнесење Христово, Жртва Аврамова, Пророк Илија у пећини и у појединим епизодама Црквеног календара. У пространој представи Раја, у унутрашњој припрати, посебно су бројне и разноврсно насликане бильке (сл. 3).¹⁰

Сл. 3. Грачаница, Страшни суд, Рај

Античко наслеђе на фрескама Грачанице уочава се и у вешто изведеном цртежу, издуженим пропорцијама и елегантним фигурама. Бројне личности, као нпр. Аврам у сцени Аврам дочекује три анђела, приказане су како изражавају своја осећања разноврсним и живим покретима. Њихове покрете прати и наглашава одећа која лепи прша, што је видљиво на сценама Матеј оставља митарство, Лазарево васкрсење, Сретење.¹¹ Понекад узлепршала драперија доприноси животи или драматичности садржаја, као што је то у композицији Успења Богородичиног, у Силаску у Ад, или у сценама Црквеног календара.¹² Представе девојака са веловима који се вијоре изнад

⁹ T. Velmans, *op. cit.*, 46–48; Б. Тодић, *нав. дело*, 206–207.

¹⁰ Б. Тодић, *нав. дело*, 143, таб. III, сл. 29.

¹¹ Б. Тодић, *нав. дело*, 207, сл. 34, 38.

¹² Б. Тодић, *нав. дело*, 207, таб. VII, сл. 36, 81–83.

њихових глава, са посудама у рукама, у композицији Премудрост сазда себи храм, приказаној у олтарском простору, подсећају на римске представе свештеница (сл. 4).¹³

Сл. 4. Грачаница, Премудрост сазда себи храм

Посебну групу мотива преузетих из антике чине персонификације. Тако је у пространој композицији Силазак у Ад, у потку-

¹³ T. Velmans, *op. cit.*, 48, fig. 21–22; Б. Тодић, *нав. дело*, 207–208, таб. IV.

полном простору, приказана персонификација Хада, као човека са дужом косом и брадом, везаних руку и ногу, како лежи на сломљеним вратима Ада, док га гази Христос и забија му крст у груди. У доњем делу исте композиције приказане су још и персонификације смрти и тешких стања душа у Аду.¹⁴ У сцени Успења Богородичиног насликан је персонификација душе Богородичине у виду новорођенчета, а држи је Христос поред одра.¹⁵

Велика композиција Страшног суда, углавном смештена у унутрашњој припрати, обилује бројним персонификацијама. У епизоди Мерења душа, у северном броду, насликане су крилате персонификације душа, које лебде око ваге којом анђели мере душе. Испод ове сцене, у доњој зони, приказане су персонификације грехова у виду нагих фигура које обавијају велике змије.¹⁶

На западном зиду унутрашње припрате, у горњем делу композиције Страшног суда, представљена је персонификација Земље, приказане као млада жена са круном и плаштом како седи у пећини. Насликана је по узору на представу грчке богиње земљорадње Деметре и веома је слична једној фресци из Помпеје. Окружена је бројним копненим животињама и птицама које су врло реалистично и живописно представљене.¹⁷

Персонификација Мора, насликана у доњем делу исте композиције, још је занимљивија; приказана је као девојка, налик на античке Нереиде, нага до струка, са раковим клештима у коси, како седи на колима која носи морска неман (сл. 5). Ова неман веома наличи на представу са подног мозаика из *frigidarium*-а из Пјаца Армерине. Око персонификације Мора верно су приказани различити становници мора: рибе, ракови, сипе, који имају своје узоре у бројним античким представама на подним мозаицима као што је подни мозаик Океана и Тетиде са становницима мора из Антиохије.¹⁸

На истој композицији Страшног суда, Небо персонификује свитак, који развијају два анђела, на којем су приказани Сунце, Месец и звезде. У централном делу Сунца приказано је попрсеје – персонификација овог небеског тела.¹⁹

¹⁴ Б. Живковић, *нав. дело*, III: 2; Б. Тодић, *нав. дело*, 156–158, 208.

¹⁵ Б. Живковић, *нав. дело*, III: 2; Б. Тодић, *нав. дело*, 152–155, сл. 39.

¹⁶ Б. Живковић, *нав. дело*, V: 12–13; Б. Тодић, *нав. дело*, 208–209.

¹⁷ Б. Живковић, *нав. дело*, X: 1; Б. Тодић, *нав. дело*, 208–209.

¹⁸ В. Р. Петковић, Неки антички мотиви у старом живопису српском, *Strena Buliciana*, Zagreb–Split 1924, 473–475; Р. Мijović, La personification de la Mer dans le Jugement Dernier à Gračanica, *Χαριστήριον εἰς Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον*, 1, Αθήναι 1967, 208–219; Т. Velmans, *op. cit.*, 48–49, figs. 23–25; Б. Живковић, *нав. дело*, X: 1; Б. Тодић, *нав. дело*, 208–209.

¹⁹ Б. Живковић, *нав. дело*, X: 1; Б. Тодић, *нав. дело*, 161–162.

Сл. 5. Грачаница, Страшни суд, Персонификација Мора

Утицаји антике видљиви су и на историјским сценама: на ктиторској композицији смештеној у пролазу између припрате и наоса и на Лози Немањића насликаној на источном зиду припрате. На ктиторској композицији приказани су краљ Милутин са моделом цркве на јужној страни пролаза (сл. 6) и краљица Симонида на северној страни као пандан. Изнад њих, насликан је Христос како их благосиља обема рукама, док га у мандорли носе херувими, а два анђела, као крилате античке Викторије, спуштају круне на главе владарског пара. Ова композиција истовремено показује донаторство српског краља и представља симболичну инвеституру владара.²⁰

Пространа Лоза Немањића, смештена на источном зиду припрате, први пут насликана композиција владајуће династије, садржи такође представу божанске инвеституре краља Милутина. У највишем реду приказан је краљ Милутин којем два анђела приносе владарске инсигније, круну и лорос. Иконографски, ове сцене кру-

²⁰ Ch. Walter, *The Iconographical Sources for the Coronation of Milutin and Simonida at Gračanica, Византијска уметност Јочејком XIV века*, 183–200, figs. 1, 4; Б. Живковић, *нав. дело*, X: 2–3; Б. Тодић, *нав. дело*, 170–171, таб. XVII–XIX, сл. 105–106.

Сл. 6. Грачаница, Краль Милутин, ктиторски портрет

нисања у којој анђео спушта круну на главу владара, воде порекло из римске империјалне уметности где анђео победе доноси круну владару, као на камеји из кабинета медаља у Паризу.²¹

На фрескама Грачанице насликан су и декоративни елементи који потичу из античке уметности. На различитим грађевинама су приказана попрса или рељефи у нишама изнад улаза, као у сценама Сретење, Јосиф тражи од Пилата тело Христово, Христос и Марта, Ти си, Петре, камен, Матеј оставља митарство, Успење, а лик Океана је насликан изнад врата у композицији Свадба у Кани. Античке акротерије на крову појављују се у сцени Христос се јавља ученицима, Суђење Христу пред Аном и Кајафом, Причешће апостола, Гозба Аврамова.²²

Сликарство Грачанице својим сложеним тематским програмом и иконографским решењима, прецизним цртежом, пластичном обрадом, префињеним колоритом и ослањањем на тековине антике достигло је врхунски квалитет не само у српској већ и у византијској уметности. Ове фреске, према својим оствареним уметничким и естетским вредностима, спадају међу најзначајније представнике уметности такозване „ренесанс Палеолога“.

Mirjana Gligorijević Maksimović

The Institute of Art History
Faculty of Philosophy
University of Belgrade

CLASSICAL INFLUENCES IN THE MONASTERY
GRAČANICA PAINTINGS
(XIV CENTURY)

Summary

The frescoes which adorn the Church of the Dormition of Theotkos in the Monastery of Gračanica, a foundation of the great Serbian King Milutin, built on the site of former Christian buildings, were painted between 1318 and 1321. In addition to the usual Christian themes, many classical influences can be identified in the composition of the scenes, the fineness of the drawing, the warm colors and their harmonious contrast, the elegant proportions of the figures and the careful rendering of facial features. Both Old and New Testament scenes frequently are similar to classical compositions on sarcophaguses, relief, or frescoes. The organizing of space has been

²¹ Ch. Walter, *op. cit.*, 186–188, figs. 3–4, 18; Б. Живковић, *нав. дело*, X: 1; Б. Тодић, *нав. дело*, 172–178, црт. XIX.

²² Б. Живковић, *нав. дело*, III: 1, 19, 8, 3, 10; Б. Тодић, *нав. дело*, 208, сл. II, III, VI, VII, 34, 60.

borrowed from classical art, in the way that the representations of architectural elements create the illusion of space by combining different projections of perspective. The backgrounds formed of various and complex structures in the antique manner; domes, balustrades, ciboriums, columns, decorative capitals, draperies stirred by the wind, sculptures, all follow the rhythm and symmetry of the composition, emphasizing its content. Many different trees, bushes, plants and vegetation, along with numerous animals and sea creatures are presented with great realism, particularly in the representation of the Last Judgment.

A specific group of motifs, taken from the classical, are the personifications. In the scene depicting the descent into Hades, Hades himself is personified as a defeated bound man, lying at the gates of the Hell. The personification of souls is managed in a variety of ways. In the Dormition of Theotokos, the Virgin's soul takes the form of a newborn, held in the arms of Christ. In the extended composition of the Last Judgment, numerous personifications are presented: the souls of sinners and sins, as small winged figures. Of great interest are the personifications of the Earth and the Sea, presented as young scantily clad women wearing, respectively, a crown and crab claws on their heads, like classical goddesses. In the same composition we also find personifications of the Heaven, the Sun and the Moon.

Classical influences are also visible in the historical scenes: in the Founder's composition, and the Family tree of the Nemanjići. In the Founder's composition, above King Milutin holding a model of the church, and his wife Simonida, stands the figure of Christ blessing and two angels, like two classical winged Victories, lowering crowns onto the heads of the royal couple. On the widely spreading Family tree of the Nemanjići, the first painted representation of the royal dynasty, King Milutin receives the royal insignia from two angels. These two scenes, in which the angels of victory bring the crown to the ruler, have the symbolic significance of divine investiture, and are in the tradition of Roman imperial art.

The artists who painted the Gračanica frescoes were Greeks. Judging by their style, they were probably Michail and Euthyhius, together with their associates. In their work, these masters followed the style of Thessalonica and Constantinople of the end of the thirteenth and beginning of the fourteenth centuries. The Gračanica frescoes, as works of the "Palaeologan Renaissance", which drew inspiration from the ancient world in all areas of culture, are a supreme achievement, both of Serbian and of Byzantine art.

KEY WORDS: Serbia, Gračanica (XIV century), classical influences, paintings, Byzantian art, Paleologus' renaissance

ПРВА ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCH DEBUTS

Ивана Арсић

Универзитет у Београду
Филозофски факултет

НАСЛЕЂЕ РИМСКОГ ПЕСНИШТВА
У МЕЛОДРАМИ ДОШАСТЉЕ ОД ЕНЕЕ
К АНКИЗУ, ЊЕГОВУ ОЦУ ДУБРОВЧАНИНА
ЏОНА ПАЛМОТИЋА*

АПСТРАКТ: У мелодрами *Дошасћје од Енее к Анкизу, његову оцу дубровачки песник Џоно (Јуније) Палмотић бавио се темом из античког мита за чију обраду му је послужила превасходно шеста књига Вергилијеве *Енеиде*. Од осталих дела римске књижевности, у овој мелодрами наилазимо на обрађене делове четврте књиге *Енеиде* и *Четврти еклоге* Вергилијеве, као и на поједине делове из дванаестог певања Овидијевих *Преображења* и *Легендарних љубавница*, и то седмо (Дидона Енеју) и четрнаесто писмо (*Хирмесира Линкеју*) у виду реминисценција, дословних препева и опширних парофраза.*

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Џоно Палмотић (1607–1657), Вергилије, Овидије.

Џоно Палмотић (1607–1657) је у дубровачкој књижевности задобио посебно место као најзначајнији стваралац у области једног специфичног књижевног жанра – мелодраме, који Будимир–Флашар означавају као митолошку драму. Свој литерарни опус он је, у складу са традицијом дубровачке књижевности, градио под видним утицајем класичних римских песника, и то превасходно Вергилија и Овидија. Њихова је поезија дубоко прожимала рад не само Палмотића већ и многих других дубровачких аутора, чинећи их тако антич-

* Део мастер рада, одбрањеног 30. 9. 2013. године пред комисијом професора Маријанце Пакиџ, Војина Недељковића и Гордана Маричића, као ментора, на Филозофском факултету у Београду.

ким песницима најизраженијег утицаја на дубровачку књижевност.¹ У овом раду је реч о препевима, реминисценцијама, парафразама и подражавањима у оквиру комбинације утицаја већег броја дела ова два римска виртуоза на мелодраму *Дошасије од Енее к Анкизу љедовој оцу* Дубровчанина Џона Палмотића, познатог и као Јуније.²

Премијерно извођење, односно време настанка Палмотићеве мелодраме *Дошасије од Енее к Анкизу, љедовој оцу* није забележено. Новија истраживања показују прогрес на овом пољу, наводећи да је ова драма заправо најмлађе дело дубровачког песника. Ову тврђњу изнео је Вилфрид Потхоф на основу податка који је пронашао у Палмотићевој песми састављеној поводом смрти ујака и пишчевог старатеља Миха Градића, 1634. године. У њој аутор наводи као своје прво младалачко дело песму спевану на нашем језику са темом из античке митологије у којој је описан Енејин силазак у „доњи свет“. Потхоф сматра да је ова драма спевана пре *Атталање*, те као време њеног настанка бележи годину 1628.³ Злата Бојовић, наспрот, мисли да комплексност полиметријске и сценске структуре не приличи младом већ искуснијем аутору, те време настанка мелодраме помера ка зрелијим Палмотићевим годинама.⁴ Ову тврђњу потврђује податак о сложености позоришне сценографије коју је ово дело изискивало, а коју је чинила позорница подељена по вертикалном барокном систему, где би најпре било приказано Подземље, а затим „двори блажених“. Сматра се и да се приликом извођења користила својеврсна летећа машинерија, уз чију помоћ је на почетку радње Пролог долетео, а у завршници Меркур сишао са неба.⁵

Сама мелодрама, као што је то случај са бројним литерарним остварењима Дубровчана, у вези је са тадашњим стањем Републике. Наиме, Дубровачка република и Палмотићевог времена није била у повољнијем положају него у ранијим вековима. Као турски вазал, Република је била стално на опрезу пред честим сукобима Османског царства и у самом Медитерану, који су и њу обавезивали и доводили у бројне неповољне, па и опасне ситуације. Те ситуације

¹ Vladimir Vratović, *Hrvatski latinizam i rimska književnost (studije, članci, ocjene)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989, 64, 163, 194.

² Палмотићев мелодрамски опус чини скупина од седамнаест сценских дела, већином са податком о години извођења: *Атталања*, 1629, *Павлимир*, 1632, *Акиле*, 1637, *Напуџање Ајача и Улиса за оружје Акилово*, 1639, *Елена узрабјена*, 1640, *Даница*, 1644, *Алчина*, 1647, *Лавинија*, 1648, *Цайтислава*, 1652, *Ийсийле и Бисерница*, 1653, док су недатиране *Армида*, *Андромеда*, *Дошасије од Енее к Анкизу*, *Госићи ћада Дубровника*, *Глас и Коломбо*.

³ Wilfried Potthoff, „Drame Junija Palmotića“, *Dometi*, 1983, XLI, 79–86; Fedora Ferluga-Petronio, *Fonti greco-latine nel teatro di Junije Palmotić*, Piovani editore, Padova 1990, 21.

⁴ Злата Бојовић, „Предговор“, у: Јуније-Џоно Палмотић, *Избор из дела*, Просвета, Београд 1999, 69.

⁵ Nikola Batušić, *Elementi scenske fantastike u dubrovačkoj drami 17. stoljeća*, Hrvatski književni barok, Zagreb 1991, 262.

је само њена вешта дипломатија успевала да повољно разреши. Поред тога, Дубровник је био у сталном сукобу са својим трговачким и поморским вековним супарником, Млетачком републиком, која није бирала средства да, ако не угрози, оно бар отежа положај мале републике на Јадрану. Дубровачки писци, истовремено и њени племићи и властодршци, настојали су да се у својим делима и на поетски начин разрачунају са непријатељима Републике. У таквој ситуацији, слобода Дубровника и њено одржање, за које се аристократија залагала свакодневно, били су takoђе једна од основних преокупација старе дубровачке књижевности. Да би се слобода очуvala, требало се ангажовати јединствено и посвећено, па су патрицији и својим стиховима, и литературним делом уопште, реаговали на негативне појаве у свом сталежу.

Тако и сам Џоно Палмотић заузима улогу браниоца отаџбине и родољуба, пишући мелодраму *Дошасије* попут својеврсног манифеста посвећеног слободи, у којој се не устеже да изнесе своја патриотско-аристократска размишљања. У основи античке приче је немало алузија на политичку стварност Палмотићевог времена из којих извире ставови овог дубровачког патриција. Уздрман положај дубровачке владајуће класе, политичка превирања и несугласице у оквиру Републике погађају Палмотића, који у овом делу показује благонаклон став према владавини „изабраних“, не избегавајући притом да истакне и презрив однос према необразованом пуку.⁶ Из уста истакнутих личности римске историје, чује се Палмотићев хвалоспев у част слободе, симбола Дубровника:

*Gdi je sloboda, dobro svako
sadruženo šnome stoji,
ona čini srce jako,
vrijednos ona vriježi i goji.⁷*

1365

У римској књижевности сматра се да је мит о Енејином силаску у доњи свет први пут забележен у сатурнском стиху у фрагментима сачуваном у историјском епу *Пунски рат* (*Bellum Poenitum* или *Punicum*) Гнеја Невија. На основу оскудно сачуваног историјског епа *Анали* (*Annales*) Невијевог млађег савременика Квина Енија, не можемо закључити да ли је у овом делу које описује легендарну прошлост Рима забележена и митолошка епизода о силаску у Хад будућег оснивача римске државе. Ипак, ово дела баца у сенку Вергилијева *Енеида* (*Aeneis*), која у шестом певању описује Енејин силазак у доњи свет, код Кума у Италији, уз помоћ пророчице Сибили и магичне

⁶ Branko Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti*, Svjetlost, Sarajevo 1982, 115–119.

⁷ Djela Gjona Gjora Palmotića, dio II, JAZU, Stari pisci hrvatski, Zagreb 1883, 491.

златне гране. Ово певање, које заузима средишње место епа, описује тренутак у којем тројански јунак схвата величину своје судбоносне мисије, чији је циљ оснивање грандиозне римске империје.

У наслову мелодраме *Дошасије од Енее к Анкизу, његову оцу* дубровачки песник је забележио тему из античког мита за чију обраду му је послужила превасходно шеста књига Вергилијеве *Енеиде*. Од осталих дела римске књижевности, наилазимо на делове четврте књиге *Енеиде* и *Чејвртиће еклозе* Вергилијеве, као и на појединачне делове из дванаестог певања Овидијевих *Преображења* и *Легендарних љубавница*, и то седмо (*Дидона Енеи*) и четрнаесто писмо (*Хијермесијра Линкеју*).

Дошасије се састоји од пет чинова неједнаких појава и пролога који изговара Глас, садржаних у 2122 стиха сложене полиметријске структуре. Стих који преовладава је осмерац, а заступљене су и различите строфе: катрени, сикстине и октаве. Пролог је испеван у сикстинама, док су Анхизови делови забележени искључиво у двострукованим дванаестерцима. Тематска структура је сложенија и доста независна од латинског предлошка. Ликови који се појављују у мелодрами су Енеја, пророчица Сибила, Харон, демон Подземља, Диђона, картагинска краљица, Хектор, тројански принц и Анхиз, Енејин отац, а помињу се и угледни Римљани: Цезар, Помпеј, Брут, Лукреција, Сципион Африканец, Катон и Фабриције, као и божански Меркур и хорови паклених и блажених духова.

Мелодрама почиње прологом у којем Глас стиже у непознат град. Из скривених алузија закључујемо да је реч о Дубровнику („из двора овијех стреловито / долетео сам брзијем крили / у ово мјесто племенито, / неподложно иједној сили, / гдји слободом мир станује / и господи и краљује“), чије грађане песник уводи у мит о тројанском витезу, Енеји, и његовом силаску у „страховити јаз пакљени“, као и у „стране блажене“ уз помоћ пророчице Сибile и чаробне златне гране. Опис Гласа на самом почетку мелодраме:

*Ja sam, ja sam ki sve čujem,
ki sve vidim i očitujem
Uši hitre, bistre oči,
hrle noge, brza krila.⁸*

5

преузет је из четвртог певања Вергилијеве *Енеиде*, с обзиром на подударање песничких мотива:

---

⁸ *Djela Gjona Gjora Palmotića*, II, 249.

180

*...pedibus celerem et pernicibus alis,
monstrum horrendum, ingens, cui, quot sunt corpore plumae
tot vigiles oculi subter, mirabile dictu,
tot linguae, totidem ora sonant, tot subrigit aures.⁹*
(јака и снажна неман, брзноћа и брзих крила,
за коју невероватно је рећи, колико је на њелу њерја,
колико будних очију,
а колико језика, а истио њолико јој уснији јече, колико и ушију њули.)¹⁰

У прологу, при опису куће Гласа:

30

*Moja kuća ponosita,
urešeni dvor čudesi,
sazidan je posred svita
među zemljom i nebesi,
gdi sve riječi iz daleče
sred gvozdenijeh mira zveče.*

35

*Rastvoreni svi prozori,
rastvorenata vrata stoje,
svud šapati, svud žamori
razliki se čuju i broje,
kako kad se čuje muče,
gde iz daleka vali buče.*¹¹

наилазимо и на далеку реминисценцију на дворе опасног крилатог бића Фаме, персонификације јавног мњења из дванаестог певања *Преображења*¹²:

40

*Orbe locus medio est inter terrasque fretumque,
caelestesque plagas, triplicis confinia mundi;
unde quod est usquam, quamvis regionibus absit,
inspicitur, penetratque cavas vox omnis ad aures:
Fama tenet summaque domum sibi legit in arce,
innumerosque aditus ac mille foramina tectis
addidit et nullis inclusit limina portis;
nocte dieque patet: tota est ex aere sonanti,
tota fremit vocesque refert iteratque quod audit;*¹³

45

*(Посијоји месијо на небу, између земље, мора,
и небеског дома, на граници њарију свећова,*

⁹ P. Vergilius Maro, *Aeneid*, J. B. Greenough, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D4%3Acard%3D173> d. 20.2.2014.

¹⁰ Превод ових и следећих наведених стихова: Ј. Арсић.

¹¹ *Djela Gjona Gjora Palmotića*, II, 249–250.

¹² Armin Pavrić, *Junije Palmotić*, Rad JAZU, knjiga LXVIII, Zagreb 1883, 106; F. Ferluga-Petronio, *Op. cit.*, 26–28.

¹³ Ovid, *Metamorphoses*, with an english translation by Frank Justus Miller in two volumes II, book VIII–XIX, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London MCMLI, (u daljem tekstu: *Metam II*), 182, 184.

одакле се све њосмайра, колико ѡод распавља јросијор,
и свачији ѡлас улази у шујље уши.
Тамо је Фама себи одабрала дом на врху куле.
Приододала је безброж улаза и хиљаде руја,
а ниједна врати на кући нису закључана,
ноћу и дању је отворено, цела је од звучног челика,
све бучи, ѡласове доноси и јонавља штита ѡод да чује.)

Први чин почиње доласком Енеје и пророчице пред реку Подземља, чије име није наведено, а преко које страшни демон Харон превози душе умрлих. Палмотић започиње мелодраму *in medias res*, без описа догађаја који су претходили, попут доласка у еубејску Куму, сусрета са Сибилом, као и проналаска златне гране. Сибила приповеда Енеји о душама мртвих, за чије је безнадежно и непрекидно лутање крив неизвршен чин сахрањивања. У овој сцени

<i>Na rijeci smo onoj veće, gde Karonte glasoviti na kraj drugi duše izmeće, kijem je vrijeme prihoditi.</i>	116
<i>Jes, ovo je, o viteže, rijeka ona, ka bogove temeljtom kletvom veže, kom se kune isti Jove.¹⁴</i>	124
	127

наилазимо на пример опширне парофразе описа реке Подземља опеваног у две строфе осмерачког катрена који кореспондира шестом певању Вергилијеве *Енеиде*:

<i>Anchisa generate, deum certissima proles, Cocyti stagna alta vides Stygiamque paludem, di cuius iurare timent et fallere numen.¹⁵ (Анхизов роде, несумњиви божији јошомче, видији дубоке воде Кокића и мочвару Стића, за које се божови не усуђују да криво куну.)</i>	322
--	-----

У овом наводу, супротно оригиналном предлошку, Палмотић је изоставио да спомене Енејин сусрет са Леукаспом, Оронтом и Палинуром, чије тужне душе чекају да буду сахрањене. Страшни кормилар Харон најпре не дозвољава Енеји да ступи на његов чамац, али пред Сибилином молбом, очаран призором златне гране, попушта, те их превози на други крај. Писац *Дошасија* дао је прилично упрошћен опис преласка преко реке Подземља, те је про-

¹⁴ Djela Gjona Gjora Palmotića, II, 452.

¹⁵ P. Vergilius Maro, *Aeneid*, J. B. Greenough, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D6%3Acard%3D295> 20.2.2014.

пустио да наведе и Сибилино успављивање Кербера помоћу колача од омамљујућих трава, као и Енејин сусрет са душама несрећних жена (Федре, Прокриде, Ерифиле, Еуднене, Пасифаје, Лаудамије и Кенеје). Најзад, Енеја среће Диону која га прободених и крвавих груди куди и напада, пребацујући му узалудна обећања. Она говори о његовом доласку у Карthagину као о највећој несрећи која ју је задесила (240–267, 324–331). У овим стиховима, Палмотић се угледао на Овидијево седмо писмо (*Дидона Енеји*) из збирке *Легендарних љубавница*. Код Вергилија поносна Дионе не одговара на Енејину жалопојку, већ му само узвраћа презивим погледом и журним кораком одлази мужу Сихеју. При опису сусрета Дионе и Енеје, код оба аутора, не наилазимо ни на разумевање, ни на опроштај. Наиме, Енеја се, први пут, суочава са последицама свог одласка, дозвољава себи да пати и престаје да буде безосећајан (*casu concussus iniquo*¹⁶), док Дионе, премда и даље повређена, успева да поврати своје краљевско достојанство и снагу при сусрету са старим љубавником.¹⁷

Како би упростио већ сложену радњу и умањио број ликова на сцени, Палмотић, супротно латинском оригиналу, не описује Енејин сусрет са Партенопејем, Тидејем и Адрастом, као ни са Тројанцима Медоном, Терсилохом, тројицом Антенорових синова, Полифетом, Идејом и Дејфобом. У последњој сцени првог чина, Сибила упућује тројанског јунака на „места приблажена“ и описује „страшне дворе“ које чува ужасни троглави Кербер, где помамно лутају остали зли демони. Пророчица прича мит о охолим Danaeјевим кћерима, које су по налогу оца побиле своје мужеве прве брачне ноћи, а на чије су сене наишли. Једина која није извршила очеву заповест је Хиперместра, заљубљена у свог супруга, младића Линкеја. Овај мит није забележен у *Енеиди*, већ га је Палмотић преузео из четрнаестог писма (*Хипермесира Линкеју*) Овидијевих *Легендарних љубавница*, те на појединим местима представљају дослован препев латинског оригинала¹⁸:

“surge age,...
nox tibi, ni properas, ista perennis erit!”¹⁹

75

(Хајде, усћај,...
ноћ ће ти ова, ако не йожуриш, вечно трајаш!)

¹⁶ *Isto*, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D6%3Acard%3D426> 20.2.2014.

¹⁷ Susan Ford Wiltshire, *Public and Private in Vergil's 'Aeneid'*, The University of Massachusetts Press, Amherst 1989, 93.

¹⁸ A. Pavić, *Junije Palmotić*, 109.

¹⁹ Ovid, *Heroides and Amores*, with an English translation by Grant Showerman, William Heinemann – The Macmillan co., London–New York MCMXIV, (u daljem tekstu: *Heroid*), 176.

*Ustan', reče nemu, ustani,
da te vječni san ne shara...²⁰*

473

*"dum nox sinit, effuge!"²¹
(Бежи, док ноћ доиушића!)*

78

Pod', dokli imaš noć u družbu.²²

488

Други чин је, супротно првом, ослобођен латинског предлошка. Чин почиње Енејним питањем Сибили о јунацима који су пре њега успели да сиђу у доњи свет. Пророчица наводи имена Херкула и Тесеја, као и трачког певача Орфеја. Ускоро у сусрет тројанском јунаку стиже, са блажених страна, некадашњи заповедник, храбри тројански принц Хектор, овенчан ловоровим венцем, и одводи га оцу Анхизу. У *Енеиди*, уместо Хектора, појављује се митски певач Мусај који Сибили и Енеји показује пут којим ће стићи до Анхиза.

У трећем чину, Палмотић је описао циљ Енејиног силаска у Хад, дирљив сусрет тројанског јунака са оцем. Анхиз показује Енеји реку Лето чијом се водом напајају душе умрлих да би заборавиле земаљски живот, а затим и слику римског порода у дражесној дубрави чији је он најстарији предак:

*Rijeci je Lete ime; ono su kraj rike,
kojijem je proć vrime na život vaš, slike.
Ko vidiš, sve piju vodu onu, neka ovi
vas život zabiju, kom dođu na novi.
Davno sam naš tebi želio brojiti plod,
ki će pak pod nebi latinski bit narod,
tve srce još veće neka se veseli
našastjem od sreće, koju ufa i želi,
s kojom si izašo iz Troje zdežene,
i u zemle jur prišo toliko žudene.*

940

*Enea:
To li se, čačko, ima scijenit,
da od ovuda duše izhode,
ke pod nebom dni provode,
i da će ovi stan promijenit?
Koja ih je žeљa huda,
povratit se u telesa
na protive zlijeh udesa
i na život vas pun truda?²³*

950

²⁰ Djela Gjona Gjora Palmotića, II, 463.

²¹ Heroid, 176.

²² Djela Gjona Gjora Palmotića, II, 463.

²³ Isto, 477–478.

Ова опширна парафраза кореспондира девет хексаметра шесте књиге *Енеиде*:

*“Animae, quibus altera fato
corpora debentur, Lethaei ad fluminis undam
securos latices et longa oblivia potant.
Has equidem memorare tibi atque ostendere coram,
iampridem hanc prolem cupio enumerare meorum,
quo magis Italia mecum laetere reperta.”*
*“O pater, anne aliquas ad caelum hinc ire putandum est
sublimis animas, iterumque ad tarda reverti
corpora? Quae lucis miseris tam dira cupid?”²⁴*
(„Пре свој доласка у друѓа тела, рече,
душе ће јиши воду из лејске реке,
која гони бриђе и даје заборав.
Давно желим да ји йокажем љошомсиво
да би се са мном радовао још више
кад будеш кроцио у Италију.“
„Зар неке душе, оче, на небо леће,
у тјрома тела се враћајући оићи?
Која жеља их лудо ка свејлосији вуче?“)

715

720

У овом чину, аутор је независно од узора описао римско грађанство, што се правда временом у којем је дело настало. Вергилије, наиме, пева будућност римског народа до свог доба, док Палмотић иде даље и приказује и даљу будућност, те помиње рођење месије и пад римске империје. Супротно Вергилију, дубровачки песник у свом делу уступа доста простора монолозима римских војсковођа Цезара (стихови 1014–1089) и Помпеја (1092–1134) у којима долазе до изражaja ставови овог аристократског републиканца.

Последња сцена се завршава Сибилиним најављивањем рођења блаженог детета, које ће донети спас и слободу човечанству. Четврто певање трећег чина стварано је под утицајем Вергилијеве *Чејврите еклоде* при најави новог златног века. На уста пророчице чују се речи о рођењу блаженог дечака:

*I nebeski porod novi
eto s dara ima doći,
zmija pada puna otrova,
vječne bježi mrak od noći,
svrhu imaju dni gvozdeni,
a vraća se mir zlaćeni.²⁵*

1195

²⁴ P. Vergilius Maro, *Aeneid*, J. B. Greenough, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D6%3Acard%3D703> 20.2.2014.

²⁵ Djela Gjona Gjora Palmotića, II, 485.

које у виду опширне парафразе кореспондирају стиховима *Четвртиће еклође*:

*Iam nova progenies caelo demittitur alto. 7
Tu modo nascenti puero, quo ferrea primum
desinet ac toto surget gens aurea mundo,
casta fave Lucina...²⁶*
(Већ нови нарашићај сlijedi се са високих небеса,
Невина Луцина, склона буди дечаку ускоро рођеном,
с којим ће најпре неситани ћвоздени род, а уздићи ће се
златни на целом свету...)

У четвртом чину Анхиз показује Енеји знамениту римску господу који су учествовали у обликовању римске империје, те спомиње њену историју од оснивања града, преко доба краљева, па све до почетка републике. У овом делу се истичу уметнути монолози великих Римљана: Брут Први (1352–1399) и Брут Други (1432–1479), Лукреције (1516–1555), Фабриција (1578–1625), Сципион Африканец (1666–1717) и Катон Старији (1742–1813). После њих наступа хор душа који слави римске, тачније дубровачке врлине. Брут, наспрам владавине појединца, велича слободу, затим Лукреције пева о чистоти женске душе, Фабриције куди похлепу за златом и таштину и хвали умеђеност, а Сципион Африканец напада младалачку плахост и обест, док Катон инсистира на закону по којем жене не треба да се непотребно удешавају, већ треба да негују своју природну лепоту.

У последњем, петом чину, Енеја ће упитати оца за остале славне сене које види, те ће се наизменце јављати душе које су досегле рај због своје војне вештине и борбености. Драма се, супротно Вергилију, завршава доласком божанског Меркура по Енеју, с којим напушта Подземље.

У мелодрами *Дошасије од Енее к Анкизу, његову оцу* дубровачки песник је обрадио једну од кључних епизода Вергилијевог епа, што је видно и из наслова. Осим овог монументалног дела римске књижевности, у *Дошасију* препознајемо и сцене из Овидијевих *Преображења* и *Легендарних љубавница*, као и Вергилијевих *Еклога*, што сведочи о придржавању дубровачког песника латинских оригинала, а не утицаја ренесансне италијанске књижевности.²⁷

²⁶ P. Vergilius Maro, *Eclogues*, J. B. Greenough, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0056%3Apoem%3D4> 20.2.2014.

²⁷ Armin Pavić, *Historija dubrovačke drame*, JAZU, Zagreb 1871, 117.

ПРИМАРНА ЛИТЕРАТУРА:

- P. Vergilius Maro, *Aeneid*, J. B. Greenough, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0055%3Abook%3D4%3Acard%3D173> d. 20.2.2014.
- P. Vergilius Maro, *Eclogues*, J. B. Greenough, Ed. <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.02.0056%3Apoem%3D4> 20.2.2014.
- Djela Gjona Gjora Palmotića*, dio II, JAZU, Stari pisci hrvatski, Zagreb 1883.
- Ovid, *Heroides and Amores*, with an English translation by Grant Showerman, William Heinemann – The Macmillan co., London – New York MCMXIV.
- Ovid, *Metamorphoses*, with an english translation by Frank Justus Miller in two volumes II, book VIII–XIX, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, London MCMLI.
- Јуније-Цоно Палмотић, *Избор из дела*, Просвета, Београд 1999.

СЕКУНДАРНА ЛИТЕРАТУРА:

- Nikola Batušić, *Elementi scenske fantastike u dubrovačkoj drami 17. stoljeća*, Hrvatski književni barok, Zagreb 1991.
- Злата Бојовић, „Предговор“, у: Јуније-Цоно Палмотић, *Избор из дела*, Просвета, Београд 1999, 69.
- Милан Будимир – Мирон Флашар, *Преглед римске књижевносности. De auctoribus Romanis*, Завод за издавање уџбеника, Београд 1962.
- Vladimir Vratović, *Hrvatski latinizam i rimska književnost (studije, članci, ocjene)*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1989.
- Branko Letić, *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti*, Svetlost, Sarajevo 1982.
- Armin Pavić, *Historija dubrovačke drame*, JAZU, Zagreb 1871.
- Armin Pavić, *Junije Palmotić*, Rad JAZU, knjiga LXVIII, Zagreb 1883.
- Wilfried Potthoff, „Drame Junija Palmotića“, *Dometi*, 1983, XLI.
- Fedora Ferluga-Petronio, *Fonti greco-latine nel teatro di Junije Palmotić*, Piovani editore, Padova 1990.
- Susan Ford Wiltshire, *Public and Private in Vergil's 'Aeneid'*, The University of Massachusetts Press, Amherst 1989.

Ivana Arsić
University of Belgrade
Faculty of Philosophy

SOME INFLUENCES OF ANCIENT ROMAN POETRY IN
MELODRAMA *DOŠASTJE OD ENEE K ANKIZU, NJEGOVU OCU*
BY DŽONO PALMOTIĆ, POET FROM DUBROVNIK

Summary

In the melodrama *Došastje od Enee k Ankizu, njegovu ocu*, Džono (Junije) Palmotić, poet from Dubrovnik (1607–1657), used well known topics from Roman poetry, and most of all from the sixth book from Vergil's *Aeneid*. In addition, Palmotić was influenced by other works from Roman literature, such as Vergil's *Eclogue 4*, fourth book of the *Aeneid*, the twelfth book of Ovid's *Metamorphoses* as well as VII and XIV epistles from his *The Heroides*.

ПРОЈЕКТИ
PROJECTS

Kurt A. Raaflaub

Providence

Brown University

THE “LANDMARK EDITIONS” AND THE NEW “LANDMARK CAESAR”

Robert B. Strassler is a successful businessman in the United States who got his degrees from Harvard College and Harvard Business School and was specializing first in oil-field equipment, then the management of financial securities. He is also an avid musician, head of a foundation that promotes music and the humanities, and an amateur ancient historian, fascinated especially by the Peloponnesian War. Remarkably, he has published two articles in one of the most prestigious periodicals in our field, the *Journal of Hellenic Studies*, on aspects of the Pylos campaign in Thucydides. Teaching a course on ancient Greek history in a college a long time ago, he found that students were hampered in their understanding not least by the weaknesses of available translations that offered an unattractive lay-out on pages with narrow margins and small print, had insufficient explanatory notes and a few maps in the back crowded with sites where one could not find the places one was looking for.

So Strassler developed a new concept: “reader-friendly translations” of ancient historians. They use revised old translations or specifically commissioned new ones, print them in larger letters and wider margins, with a chapter summary next to each chapter and explanatory notes right at the bottom of the page, featuring maps every few pages that show the sites just mentioned in the text, and a series of concise appendices, written by specialists (and often leading scholars) on the author and on aspects on which the curious reader will want to be informed. He calls these the “Landmark editions.” Delegating the work that requires professional competence to scholars in the field, Strassler himself edited *The Landmark*

Thucydides in 1996 (The Free Press), *The Landmark Herodotus* in 2007 (Pantheon), and *The Landmark Xenophon's Hellenika* in 2009 (Pantheon). *The Landmark Arrian: The Campaigns of Alexander the Great* followed in 2010 (edited by James Romm, also Pantheon). A *Landmark Polybius* and a *Landmark Caesar* are scheduled to be published soon, and other volumes are underway (on Xenophon's *Anabasis* and Ammianus Marcellinus).

Initially finding little enthusiasm among publishers, Strassler resorted to his own unique business solution. He uses publishers to produce and market the books but provides the camera-ready copies himself (using his own collaborators to produce the lay-out, professionally drawn maps, and illustrations). He hires professional scholars to revise existing translations or produce new ones, to write the appendices, and now also to edit the volumes. He thus assumes the bulk of production expenses and the risk himself, but retains the freedom to sell the books at very affordable prices (the paperback editions cost less than \$30 in bookstores, less than \$20 on Amazon.com), and amortizes his investment through high quantities of sales.

This has turned out to be a winning formula: the volumes are very popular among teachers, students, and interested nonspecialists. And they have received rave reviews. For example, Glenn Bowersock, professor emeritus at the prestigious Institute for Advanced Study in Princeton, wrote about these editions: "There is nothing like them. With the publication of the first *Landmark* volume, covering Thucydides, it was apparent that for the first time a Greekless reader could study the text closely and critically, much as a professional classicist would" (*The New York Review of Books*, April 29, 2010).

I am currently preparing the new *Landmark Caesar*. It will contain all historical works of the *Corpus Caesarianum*, that is, Caesar's own *commentarii*, the *Gallic War* (with Hirtius's 8th book), the three books of the *Civil War*, and the *bella minora* written by anonymous authors: the *Alexandrian War*, the *African War*, and the *Spanish War*, all in a new translation drafted by Sarah Ruden and extensively revised by myself with critical input by Robert Strassler. (Moreover, the translation of the *Civil War* is based on a brandnew authoritative edition of Caesar's text by Cynthia Damon that will be published in the Oxford Classical Texts series.) The volume will also feature numerous illustrations and maps, a selection of parallel sources illuminating the events narrated by Caesar, and a large number of introductory chapters and appendices illuminating the life and career of Caesar, the historical, geographical, and cultural context in which his life and career need to be placed, aspects of warfare in his time, and various aspects of his work.

Caesar's works have long been seen primarily as war histories; they have thus been vastly underestimated in their historical significance. After all, they provide the testimony of one of the principal actors on crucial events in a time of profound transition with far-reaching consequences for world history and offer crucial insights into Roman political culture and mentalities in the last phase of the Roman Republic.

I aim to complete the preparation of this volume within less than a year so that the publication can be expected by the end of 2015 or early 2016.

Kurt A. Raaflaub
David Herlihy University Professor &
Professor of Classics & History emeritus
Brown University

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

СПОМЕНИЦА У ЧАСТ М. Д. ПЕТРУШЕВСКОГ
Ad perpetuam memoriam Michaelis D. Petruševski,
Živa antika, Monographs No 10, Skopje 2012, p. 317.

У Скопљу је у Македонској академији наука и уметности (МАНУ) од 14. до 15. октобра 2011. године одржана Међународна конференција по-водом 100 година од рођења академика Михаила Д. Петрушевског (1911–1990) и откривена његова биста на Философском факултету у Скопљу. Годину дана касније штампана је *Споменица* у његову част, коју су финансирали Министарство за културу Републике Македоније и Философски факултет у Скопљу. *Споменицу* су припремили за штампу Петар Хр. Илијевски, Витомир Витевски и Ратко Дуев.

На свечаном отварању 2011. године говорили су П. Хр. Илијевски, као председник Организационог комитета, Георги Старделов, председник МАНУ, Горан Ајдински, декан Философског факултета у Скопљу, и Ђорђи Иванов, председник државе. Сви су истакли научни значај професора Петрушевског и његов допринос културном развоју у Македонији. У Анексу *Споменици* штампан је допис пет чланова МАНУ упућен 2010. године Философском факултету у Скопљу с предлогом да тај факултет понесе име професора Петрушевског. Биографија професора Петрушевског није посебно укључена у ову публикацију, иако се у свим уводним и завршним говорима са скупа подвлачи његова научноистраживачка делатност, затим организаторска и популаризаторска, посебно због његових, првих превода Хомерових епова *Илијаде* и *Одисеје* на македонски језик и покретање часописа *Жива антика* у Скопљу 1950. године. Штета што у том контексту нису споменути његови београдски професори, Милан Будимир и Милош Н. Ђурић. Ја сам професора Петрушевског први пут као студент упознала у стану академика М. Будимира у Београду, у Бушиној улици број 17, а М. Будимир ми је казивао да је он лично и формулисао назив часописа *Жива антика*.

Публикација Међународне научне конференције, под називом *Ad perpetuam memoriam* (стр. 25–303) укључила је двадесет учесника уз македонске стручњаке (С. Бабамова, Б. Битракова-Грозданова, С. Цветковски, Р. Дуев, Џ. Грозданов, П. Илијевски, Л. Ковачева, Е. Манева, В. Митевски, К. Петрушевска, Н. Проева, М. Тодоровић, В. Томовска, Д. Тошева-Ни-

коловска) и дугогодишњег уредника *Живе антике* Кајетана Гантара из Љубљане, Бранка Горгијева из Ниша, Сергеја Муравјова из Москве, Фредерика Вандерса из Амстердама, Ива Дија (Duhoux) из Лувена, Барбари Скардиљи из Сијене. Саопштени радови се односе на научне области којима се бавио професор Петрушевски, од микенологије, епиграфике, археологије и религије до хомерологије, досократске философије, естетике и ликовних уметности, византологије и етнологије, компаративних и других књижевних тема. Већина радова је снабдевена резимеима на страним језицима и веома лепим илустрацијама, које доприносе квалитету књиге.

Због овако широке тематике није могућно укратко приказати научну садржину научних радова, те је сврха овог прилога да српској научној јавности укаже на ову драгоцену публикацију, јер су после распада наше некадашње заједничке земље многе колегијалне и стручне везе међу центрима новонасталих држава покидане.

Ксенија Марицки Гађански
Београд

ХРОНИКА
CHRONICLE

XXIV INTERNATIONAL CONFERENCE OF PHILOSOPHY Olympia, July 27–30, 2014

The Olympic Center for Philosophy and Culture in cooperation with the Diocese of Elis, the Municipality of Ancient Olympia, Krestenon, and The 7th Ephorate of prehistoric and classical antiquities organized the XXIV international conference of philosophy on "Philosophy, Technology and the Arts", July, 27–30 2014. Many interesting papers elucidated the topic and a lot of important conversations took place.

The 2014 Honorary Award was dedicated to Professor Gregorios Karafillis¹ with the presentation of his honorary volume. The introductory speeches focused on "The unity of Plato's argument on mimetic poetry", "The Philosophical Muse: Poetry and Philosophy as Friends" and the "The Unifying Character of Poetry". Lots of the Conference's events were hosted in Krestena, where the round table discussion enlightened "Xenophon's Socrates" with the participants C. EVANGELIOU, A. MARKANTONATOS, G. ANAGNOSTOPOULOS, GR. KARAFILLIS, D. BANTES, N. BARGELIOTES, G. KOURKOUTAS.

What follows is a part of the OCPC President's, Professor Leonidas Bargeliotes's, speech on "The Unifying Character of Poetry": "According to the Chinese position, Plato's depiction of the psyche through allegories is not merely morally symbolic, but also philosophically inspiring. In practice, the Platonic way of story-telling and philosophizing seems to be interwoven in a close, sophisticated and dramatic knot. It is all intended for a metaphorical reveal of philosophical speculation with the help of poetic tradition in its original sense.

As a matter of fact the Chinese scholar Keping Wang² utilizes Plato's philosophizing features and poetic wisdom because they make possible to

---

¹ Professor at the University of Ioannina, Greece. His subject area is Philosophy, with emphasis in Philosophy of Education and in Social Philosophy. His research interests expand from Social Philosophy to Philosophy of Education and Philosophy of Enlightenment. He has been member of the editorial committee of the journal Ifitos, 2004–2005, for the philosophy, science and theatre, Athens, Leader Books, General Publisher and Member of the editorial committee of the journal Skepsis, 2009–2013, Member of the editorial committee of the journal Celestia, 2009–2010, Member of the scientific and editorial committee of the journal Philosophein 2009–2012, Managing Editor of Proceedings of the ninth world congress *Olympic and Elian Dialogues*, International Society for Universal Dialogue (ISUD) – Olympic Center for Philosophy and Culture, SKEPSIS, Vol. XXII/I, II, III, 2012. His scientific work consists of many books, such as *Social Philosophy. Essays* on social, political and moral composition, Gutenberg, Athens 2010, pp. 383, *Neohellenic Enlightenment. Philosophical Approaches*, Gutenberg, Athens 2008, pp. 334, *Axiology and Education*, Typothito – G. Dardanos, Athens 2005, pp. 318. His numerous articles cover the areas of his research interests.

² Professor of Philosophy at the Beijing International Studies University, China. Also he is a director and doctoral supervisor at the Institute of Philosophy of the Chinese Academy of Social Sciences. He has been Vice President of the International Society for Universal Dialogue

invent relevant analogies to make his philosophical discourse more engaging and appealing, better, to create a discourse shift from cross-questioning to mythos-telling, leading the audience to take in conventional beliefs and even agreeable opinions. The philosopher of Beijing succinctly points out that Plato takes into due consideration the educational legacy and background of the ancient Greeks as his intended readers, and deliberately adopts a principle of communicative ethics by adapting his speech style and rhetorical expertise into the cultural environment. Actually, this serves Wang's double purpose: to produce an involving ambiance for efficient communication and to evoke re-thinking because the allegorical descriptions as such are, semantically speaking, almost always open to organic polysemy."

Other participants of the XXIV INTERNATIONAL CONFERENCE OF PHILOSOPHY were Carolina ARAUJO (Rio de Janeiro): "The unity of Plato's argument on mimetic poetry", Christos EVANGELIOU: "The Philosophical Muse: Poetry and Philosophy as Friends", Francisco J. GONZALEZ (Skidmore College): "A Metaphysics of Production? Heidegger on *Poiesis* and *Praxis* in Aristotle and Plato", Predrag MILOSAVLJEVIC, Aleksandar KANDIĆ & Danica STOJILJKOVIC: "Pythagorean Theory of Harmony: Natural Philosophical Aspects of Classical Greek Art and Aesthetics" (Belgrade).

Sotiris Fournaros
University of Athens, Athens

UDC 32(37):929 Augustus
93/94:061(497.5 Zagreb)"2014"

MEDUNARODNI NAUČNI SKUP O ILIRIKU U DOBA
AVGUSTA I DINASTIJE JULIJEVACA-KLAUDIJEVACA
Zagreb 22–26. septembra 2014. godine

Tokom leta 2014. godine, 19. avgusta, navršilo se 2000 godina od smrti Oktavijana Avgusta. U svetu je ovaj jubilej obeležen nizom naučnih skupova posvećenih vladavini prvog rimskog cara i osnivača principata (Beč, Lisabon, Sidnej). Jedan, pod naslovom *Stoljeće hrabrih. Arheologija rimskog osvajanja i otpora starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih naslednika / Century of the Brave. Archaeology of the Roman Conquest and Indigenous*

(ISUD) and honorary member of the Olympic Center for Philosophy and Culture. His research interests focus mainly on Chinese philosophy and poetics, but refer to the Western philosophy, too. In his publications are included: *Reading the Dao: A Thematic Inquiry*. London: Continuum International Publishing Group, 2011. *Chinese Way of Thinking*. Shanghai: Brilliant Books, 2009. *Spirit of Chinese Poetics*. Beijing: Foreign Languages Press, 2008. *Ethos of Chinese Culture*. Beijing: Foreign Languages Press, 2007. *Chinese Philosophy on Life*. Beijing: Foreign Languages Press, 2005.

Resistance in Illyricum During the Time of Augustus and His Heirs), održan je od 22. do 26. septembra u Zagrebu, u organizaciji Odsjeka za arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (Organizacioni odbor: prof. dr M. Sanader, prof. dr M. Milićević Bradač, doc. dr D. Tončinić, dr D. Demicheli). Program je činilo jedanaest tematskih celina, posvećenih raznovrsnim aspektima arheologije i istorije Ilirika, tj. provincija Dalmacije i Panonije, za vreme vladavine Avgusta i dinastije Julijevaca-Klaudijevaca.

Na otvaranju skupa održana su dva uvodna predavanja. M. Milićević Bradač (Zagreb) je u izlaganju *Ab excessu divi Augusti – The Fortunes of Augustus on the Occasion of the 2000th Anniversary of His Death* govorila o tome kako je prvi rimski car predstavljan u različitim izvorima tokom dugog razdoblja koje je proteklo od njegove smrti. Drugo predavanje, koje je pod naslovom *Octavian's Illyrian War – Ambition and Strategy* održala M. Šašel Kos (Ljubljana), bilo je posvećeno Oktavijanovom Ilirskom ratu 35–33. godine čiji su rezultati bili pokoravanje Japoda, proširivanje rimske vlasti do ušća Kupe u Savu i umirivanje Delmata. Posebna pažnja bila je poklonjena analizi Avgustovih ciljeva i strategije. Pored toga, u okviru skupa je održano i jedno posebno predavanje. E. Marin (Zagreb) je predstavio pregled i najznačajnije rezultate arheoloških istraživanja Augusteuma u Naroni (*Pogled na Augsteum u Naroni dva desetljeća nakon otkrića*). Učesnici skupa su, u okviru celodnevnog izleta, posetili Arheološki muzej Narone u Vidu kod Metkovića, podignut na mestu hrama posvećenog Avgustu i članovima njegove porodice, a obišli su i novu antičku postavku Arheološkog muzeja u Zadru.

Izlaganja na skupu bila su raspoređena u jedanaest sesija. Prve dve, pod naslovima *Ilirik prije Velikog ustanka* i *Osvajanje Ilirika*, bile su posvećene razdoblju pre izbijanja delmatsko-panonskog ustanka (6–9. godine n.e.) i učvršćivanja rimske vlasti u Dalmaciji i Panoniji. Govorilo se, na primer, o rimskoj politici prema istočnoj obali Jadrana i njenom zaleđu od III veka pre n.e. i prvih dodira sa Ilirskim kraljevstvom Agrona i Teute do organizacije prvih provincija krajem I veka pre n.e. i početkom I veka n.e. (D. Džino i A. Domić Kunić, *A View From the Frontier Zone: Roman Conquest of Illyricum*), a razmatrano je i pitanje postojanja tzv. Delmatskog limesa u unutrašnjosti Dalmacije (D. Tončinić, *Neue Überlegungen zur Entwicklung des Limes im Illyricum*). Naročito je zanimljivo bilo izlaganje Oktavijanova aristieia, B. Kuntić Makvić (Zagreb). Analizirajući Oktavijanov podvig pod zidinama Metuluma 35. godine pre n.e., ona je zaključila da je Cezarovom nasledniku bio potreban jedan junački poduhvat koji bi ga izjednačio sa Aleksandrom Velikim i ojačao njegov još uvek nesiguran politički položaj. Od svih događaja iz vremena pre sukoba sa Antonijem, koji su opisani u izvorima, najuspješnije je obrađen upravo ovaj iz Ilirskog rata. D. Demicheli (Zagreb) je u izlaganju pod naslovom *Lucius Tarius Rufus, primus inter Liburnos?* analizirao literarne, epigrafske i arheološke izvore o senatoru Luciju Tariju Rufu. On je zapovedao Liburnima u boju kod Akcija. Potom se obogatio zahvaljujući prijateljstvu s Oktavijanom i stekao velike zemljišne posede u Picenumu u Italiji. Proizvodio je i amfore u kojima su vino i ulje sa njegovih imanja stizali u razne krajeve Rimskog carstva. Sudeći prema onomastičkim podacima i drugim indicijama, poreklo Lucija Tarija Rufa verovatno je sezalo do Liburnije.

Treća sesija, pod naslovom *Utjecaj Augusta od antike do danas*, bila je posvećena recepciji Avgustovog doba i njegove vladavine u potonjim vremenima, počevši od antike pa sve do prvih decenija XX veka. Analizirane su geme kao sastavni deo carske propagande (I. Kaić, *Geme kao dio augustejske propagande*), kao i legenda o otmici Sabinjanki i njenom korišćenju u okviru Avgustove politike obnove drevnih moralnih vrednosti (A. Holder, *The Abduction of the Sabine Women: Shifting Perceptions and Augustan Moral Reforms*). Veliko interesovanje izazvalo je izlaganje M. Milićević Bradač i D. Rafaelića (Zagreb) naslovljeno *Ara pacis – između Augusta i Josefa von Sternberga*. Autori su analizirali prikaz rimskog društva i najznačajnijih ličnosti Avgustove epohe u nedovršenom filmu Jozefa fon Sternberga *Ja, Klaudije*.

Četvrta sesija nosila je naslov *Umjetnost, arhitektura i obrt*. Izuzetno je bilo zanimljivo izlaganje M. Sinobada (Šibenik) *Prilog identifikaciji statue imperatora u paradnom oklopu iz Narone*. Autor je izneo prepostavku, zasnovanu na brižljivoj ikonografskoj analizi pomenutog kipa, da je reč o predstavi Domicijana, koja je, pošto je Vespazijanov najmlađi sin osuden na *damnatio memoriae*, prerađena tako da predstavlja Trajanu.

Peta sesija, naslovljena *Vojne postrojbe*, bila je posvećena rimskoj vojsci u Iliriku. Analizirana su svedočanstva literarnih izvora o pobuni namesnika Dalmacije Aruncija Skribonijana iz 42. godine, kao i počasni epiteti *Claudia Pia Fidelis* koje su dalmatinske legije VII i XI ponele pošto su ostale verne caru Klaudiiju (S. Magnani i L. Zerbini, *Claudia Pia Fidelis: riflessioni sulla fedeltà all'imperatore da parte delle legioni di Dalmazia*). Govorilo se i o centurionima legije XI *Claudia Pia Fidelis* u Dalmaciji – o njihovoј hijerarhiji i napredovanju do ovog čina, kao i o raznovrsnim dužnostima koje su uključivale i razgraničavanje teritorija pojedinih gradova ili peregrinih zajednica (M. Glavičić i N. Cesarik, *Centurioni XI legije u provinciji Dalmaciji*). O. Pelcer Vujačić (Podgorica) je u radu pod naslovom *From East to West: Military Recruitment of Eastern Soldiers in Legio VII Claudia and Legio XI Claudia*, na osnovu relevantnih epigrafskih izvora iz Dalmacije, ali i iz istočnih, pre svega maloazijskih provincija, podrobno analizirala regrutaciju dalmatinskih legija. S. Ferjančić (Beograd) je svoje izlaganje *Recruitment of auxilia in Illyricum from Augustus to Nero* posvetila etničkom sastavu pomoćnih odreda rimske vojske u Dalmaciji i Panoniji. Ale i kohorte stacionirane u pomenutim provincijama popunjavane su novim vojnicima iz dva glavna izvora. Neke od njih su regrutovane u oblastima u kojima su bile osnovane. Tako je, na primer, kohorta II Cyrrhestarum redovno popunjavana sirijskim regrutima, među kojima je bilo i onih iz gradova u Kirestici (Cirus i Beroja), oblasti u kojoj je i osnovana. Vojnici kohorte III Alpinorum su u Dalmaciju dolazili iz alpskih plemena (Bodiontici, Velauni, Egui i druga), koja su 15. godine pre n.e. pokorili Avgustovi pastorci Tiberije i Druz. Sudeći prema epigrafskim izvorima, pomoćni odredi Dalmacije i Panonije popunjavani su i vojnicima iz redova domaćeg stanovništva. Lokalna regrutacija je u Panoniji počela nešto ranije nego u Dalmaciji. Najstarije svedočanstvo potiče iz vremena Tiberijeve vladavine. Vojnik po imenu Dases, iz plemena Kornakata, stupio je u kohortu II Hispanorum u Panoniji pre 29. godine (*Corpus Inscriptionum Latinarum XVI* 2). Izgleda da su glavni izvor regruta u Panoniji bila plemena na jugu

provincije, u slivu Save, koja su pod rimskim uticajem i vlašću bila od poslednjih decenija republike ili od Avgustovog vremena. Lokalna regrutacija u Dalmaciji počela je nekoliko decenija kasnije nego u Panoniji. Prvi pouzdano datovan primer potiče iz 59. godine, kada je u cohortu I Montanorum stupio Dasije iz plemena Delmata, koje je živelo u unutrašnjosti Dalmacije, između reka Ticija i Narente (*CIL XVI* 30). Lokalna regrutacija u Dalmaciji počela je kasnije u odnosu na Panoniju zbog nestabilnih prilika posle suzbijanja delmatsko-pannonskog ustanka (6–9. godine). Rimljanim je bilo potrebno nekoliko decenija da potpuno umire ratoborna plemena u unutrašnjosti provincije.

Izlaganja u šestoj sesiji – *Augustovo razdoblje u okolnim provincijama* – bila su posvećena istoriji susednih provincija, ali i severne Italije, u doba Avgusta i Julijevaca-Klaudijevaca. Razmatrajući podatke literarnih izvora i arheološke nalaze, P. Kovács (Piličaba–Beč) je u radu naslovljenom *Northern Pannonia and the Roman Conquest* pokazao da je rimska vlast do Dunava proširena pod Avgustom, a ne pod Klaudijem, kako su smatrali neki stariji istraživači. P. Casari (Trst) je u izlaganju *Tergeste della campagne illiriche di Ottaviano alla prima età imperiale* analizirao urbani razvoj Tergeste u severnoj Italiji pod Avgustom i njegovim naslednicima. Bedemi su izgrađeni 33. ili 32. godine pre n.e., posle Oktavijanovog Ilirskog rata, dok se za vlade drugih careva dinastije Julijevaca-Klaudijevaca grad širio prema obali Jadranskog mora.

Sedma sesija, pod naslovom *Uprava i pravo u Iliriku u prvim desetljećima Carstva*, bila je posvećena konstitucionalnoj i pravnoj istoriji. Razmatrana su ovlašćenja provincijskih namesnika (Dž. Drino i B. Londrc, *De officio praesidis – o službi upravitelja provincije, s posebnim osvrtom na sudske djelatnosti*), kao i Avgustove zakonske reforme (Z. Đukić, *Zakonske reforme u Augustovu dobu*). Naročito zanimljivo bilo je izlaganje I. Milotića (Zagreb) pod naslovom *Peregrinske res publicae u Dalmaciji početkom I. stoljeća s gledištem njihovih sporova*. Rimljani su u Dalmaciji tokom vladavine Julijevaca-Klaudijevaca bili suočeni sa neusklađenošću rimske teritorijalne i upravne organizacije s tradicionalnim pravima predrimskih zajednica. Peregrine *res publicae* često su se sporile oko međa, prava na korišćenje izvora pijace vode, prava prolaska preko tuđe teritorije itd. Epigrafski spomenici, koji su se ticali razrešenja ovih sporova pod nadzorom sudija (*iudices*) koje je imenovao namesnik Dalmacije, svedoče o statusu peregrinih zajednica u sistemu rimske uprave i određenom stepenu autonomije koji su uživale.

Osma i jedanaesta sesija, pod istim naslovom – *Arheološka istraživanja i materijal* – bile su posvećene arheološkim izvorima. Govorilo se, na primer, o keramičkim posudama iz legijskog logora Burnuma (I. Borzić, *Sve ceste vode do legija – Podrijetlo keramičkih nalaza iz ranocarskog logora u Burnumu*), o arheološkim nalazima iz Siska (T. Lolić, *Archaeological Evidence from Julio-Claudian Period in Roman Town of Siscia*). Posebna pažnja bila je posvećena jednom vojničkom grobu iz Iloka, datovanom u prvu polovicu I veka n.e. Bržljivo su analazirani grobni prilozi – gladijus tipa Majnc, pojasi sa ukrašenim okovima i jezičcima, jedna falera, te brojne keramičke, bronzone i staklene posude. One su dobrim delom uvezene iz severne Italije, mada je među keramičkim posudama bilo i onih koje su izradili lokalni grnčari (I. Radman Livaja i M. Dizdar, *Ranorimski grob 5 iz Iloka – pitanje identiteta vojnika na Dunavskom*

limesu u Srijemu u 1. st.; K. Jelinčić Vučković i A. Tonc, Keramički nalazi iz iločkog groba 5).

U okviru devete sesije, naslovljene *Religija i carski kult*, naročito su zanimljiva bila tri izlaganja. Analizirajući čuveni *Feriale Duranum* i epigrafske spomenike, T. Dziurdzik (Varšava) je u radu Ob natalem divi Augusti . . . *Reconstructing the Julio-Claudians' Position in the Institutional Memory of the Roman Army* pokazao značaj praznika posvećenih vladarima i drugim pripadnicima dinastije Julijevaca-Klaudijevaca u vojničkom kalendaru. Rimski vojnici su ih videli kao svoje dobročinitelje i simbole slavne, idealizovane prošlosti. U okviru devete sesije razmatran je i carski kult u Dalmaciji u doba Julijevaca-Klaudijevaca. Analizirana je veza između ovog kulta i kultova Venere i Kibele, zaštitnicâ rimskog naroda, pre svega u Burnumu i Saloni (I. Vilgorac Brčić, *Venus et Cybele – Matres Romanorum*). Izlaganje o carskom kultu pod Tiberijem pokazalo je da je velik podsticaj njegovom širenju dao carev sin Druz. Boraveći u Dalmaciji u nekoliko navrata, staraoo se za uspostavljanje carskog kulta u najznačajnijim gradskim središtima. Na Isi je, na primer, između 17. i 20. godine n.e., izgradio ili proširio vežbalište (I. Jadrić Kučan, *Carski kult u rimske provincije Dalmaciji u doba cara Tiberija*).

Deseta sesija nosila je jednostavan naziv *Urbanizam*. Posebna pažnja bila je posvećena Jaderu i natpisima koji svedoče da je ovu koloniju osnovao Avgust (K. A. Junio, „*Junačka djela božanskog Augusta kojima je vlasti rimskog naroda podredio svijet*“ – *Primjer kolonije Iulia Iader*; A. Kurilić, *Augustus parens coloniae*). U modernoj istoriografiji se pomišljalo da bi uzdizanje Jadera na rang kolonije trebalo datovati u Cezarovo vreme. Tri natpisa iz Zadra jasno ukazuju da je to uradio Avgust. On je, na dva spomenika koji spominju izgradnju zidina i kula, nazvan *parens coloniae*. Na zadarskom forumu je pronađen i fragment na kome je uklesano ime Gneja Bebjia Tamfila Vale Numonijana, prvog prokonzula provincije Ilirik (oko 27–25. godine pre n.e.).

Medunarodna konferencija *Stoljeće hrabrih* obuhvatila je, pored predstavljenih, i druga, izuzetno zanimljiva izlaganja koja nije bilo moguće pomenuti zbog ograničenosti ovog prikaza. Ona su bila posvećena raznovrsnim aspektima arheologije i istorije Ilirika u doba Avgusta i Julijevaca-Klaudijevaca. Apstrakti svih radova objavljeni su u publikaciji *Stoljeće hrabrih. Arheologija rimskog osvajanja i otpora starosjedilaca u Iliriku za vrijeme Augusta i njegovih naslednika / Century of the Brave. Archaeology of the Roman Conquest and Indigenous Resistance in Illyricum During the Time of Augustus and His Heirs* (Zagreb 2014).

Snežana Ferjančić
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

ОСНОВНА УПУТСТВА САРАДНИЦИМА

1. Часопис *Зборник Мајиће српске за класичне студије* објављује оригиналне радове из свих области класичних наука и рецепције антике, радове из других блиских научних и књижевних дисциплина, грађу за истраживања, критике и приказе, хронику, некрологе и друге прилоге за које редакција оцени да су погодни. Часопис излази једном годишње.

2. Радови се објављују на српском или страним језицима, по избору аутора. Потребно је да се на почетку студије донесу кратак апстракт и кључне речи, а на крају рада резиме на језику другом од језика на ком је рад написан.

3. Наслови посебних публикација (монографија, зборника, часописа, речника и сл.) који се помињу у раду штампају се курсивом на језику и писму на којем је објављена публикација која се цитира. Треба настојати да подаци буду што потпунији.

Цитати из дела на страном језику могу се наводити у оригиналу или у преводу, када је потребно навести преводиоца. Грчки и латински цитати обавезно се дају у оригиналу, уз могућност превода. Препоручљиво је да се доставе и коришћени грчки фонтови.

Редакција инсистира да сарадници наводе домаће ауторе и дела где год постоје.

4. Белешке уз текст могу се донети на свакој страници или на крају целог текста, пре резимеа.

5. Библиографија или цитирана литература могу се донети кумултивно на крају текста, после бележака (ако су на крају текста) и пре резимеа.

6. Прилози и илустрације могу се уклопити у текст према садржају, или донети на крају рада. Потребно је да се јасно обележе, по могућству римским цифрама.

7. За цитирање и навођење библиографских података користе се уобичајени стандарди.

8. За цитирање on-line података пожељно је да се користе следећа упутства

Монографска публикација доступна on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. *Наслов књиге.* <адреса с интернета> Датум преузимања.

Пример:

VELTMAN, K. H. *Augmented Books. knowledge and culture.*
[http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d. 02. 02. 2002.](http://www.isoc.org/inet2000/cdproceedings/6d/6d. 02. 02. 2002)

Прилог у серијској публикацији доступан on-line:

ПРЕЗИМЕ, име аутора. „*Наслов текста.*“ *Наслов периодичне публикације.* Датум периодичне публикације. Име базе података. Датум преузимања.

Пример:

Toit, A. “Teaching Info-preneurship: students’ perspective.” *ASLIB Proceedings.* February 2000. Proquest. 21. 02. 2000.

Прилог у енциклопедији доступан on-line:

„*Назив одреднице.*“ *Наслов енциклопедије.* <адреса с интернета>.

Датум преузимања. Пример:

“WILDE, Oscar.” *Encyclopedia Americana.* <...> 15. 12. 2008.

9. Текст рада за *Зборник Матице српске за класичне студије* пише се електронски на страници А4 формата (21 x 29,5 cm), с маргинама од 2,5 cm, увлачењем првог реда новог пасуса 1,5 cm, и размаком међу редовима 1,5. Текст треба писати у фонту *Times New Roman*, словима величине 12 pt, а апстракт, кључне речи и белешке словима величине 10 pt.

10. Рукописи за све рубрике часописа *Зборник Матице српске за класичне студије* могу се доставити електронски на e-mail адресу главног уредника gadjans@eunet.rs а текст на хартији на адресу: Ксењија Марицки Гађански, Михаила Богићевића 6, 11000 Београд, Србија, с податком да је рукопис намењен Зборнику *Матице српске за класичне студије*. Адреса часописа је: Матица српска, Улица Матице српске 1, 21000 Нови Сад, Србија.

Текстови се могу доставити и секретару редакције Данијели Стефановић dstefano@f.bg.ac.rs или stefanda@EUnet.rs

Напомена: Редакција ће сукцесивно допуњавати ова упутства како би се ускладили стандарди с великим светским класичним часописима, посебно с обзиром на специфичну природу класичних наука.

РЕЦЕНЗЕНТИ

др Рајко Васић
др Ксенија Марицки Гађански
др Гордан Маричић
др Војин Недељковић
др Маријанца Пакиж
др Данијела Стефановић
др Мирјана Д. Стефановић

САДРЖАЈ CONTENT

СТУДИЈЕ И ЧЛАНЦИ STUDIES AND ARTICLES

Marijana Ricl (Belgrade), <i>2013 Epigraphical survey in the Kayster river valley</i>	7
Маријана Рицл, <i>Епиграфска истраживања у долини реке Каистер</i> <i>шоком 2013. године</i>	
Danijela Stefanović (Belgrade), <i>A note on the papyrus London, UC 32271B verso</i>	17
Данијела Стефановић, <i>Белешка о папирусу Лондон, UC 32271B</i>	
Victor Castellani (Denver), <i>There's a what in the labyrinth? Theseus' accomplices</i>	21
Victor Castellani, <i>Es scheint Was denn im Labyrinth? Kompliz(inn)en des Theseus</i>	
Иван Јордовић (Нови Сад), <i>Ксенофонӣ, рецирочносӣ и Успомене о Сократу</i>	43
Ivan Jordović, <i>Xenophon on Reciprocity in the Memorabilia of Socrates</i>	
Snežana Ferjančić (Beograd), <i>Regrutacija podunavskih legija: X Gemina</i> .	55
Snežana Ferjančić, <i>Recruitment of Danubian legions: X Gemina</i>	
Иrena Љубомировић (Ниш), <i>Никола Вулић о централном Балкану</i> <i>у антици</i>	67
Irena Ljubomirović, <i>Nikola Vulić on Central Balkans in antiquity</i>	

РЕЦЕПЦИЈА АНТИКЕ И НАСЛЕДЕЊЕ HERITAGE

Мирјана Глигоријевић Максимовић (Београд), <i>Античка у сликарству манастира Грачанице (XIV век)</i>	81
Mirjana Gligorijević Maksimović, <i>Classical Influences in the Monastery Gračanica Paintings (14th Century)</i>	

ПРВА ИСТРАЖИВАЊА
RESEARCH DEBUTS

Ивана Арсић (Београд), <i>Наслеђе римског љесницића у мелодрами Дошастије од Енее к Анкизу, његову оцу Дубровчанина Џона Палмотића</i>	95
Ivana Arsić, <i>Some influences of ancient Roman poetry in melodrama Došastje od Enee k Ankizu, njegovu ocu by Džono Palmotić, poet from Dubrovnik</i>	

ПРОЈЕКТИ
PROJECTS

Kurt A. Raaflaub (Providence), <i>The “Landmark Editions” and the new “Landmark Caesar”</i>	109
---	-----

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ
REVIEWS

Ксенија Марицки Гађански (Београд), <i>Сиоменица у част М. Д. Петрушевског. Ad perpetuam memoriam Michaelis D. Petruševski, Živa antika, Monographs No 10, Skopje 2012, p. 317.</i>	115
---	-----

ХРОНИКА
CHRONICLE

Sotiris Fournaros (Athens), <i>XXIV International conference of Philosophy, Olympia, July 27–30, 2014</i>	119
---	-----

Snežana Ferjančić (Beograd), <i>Međunarodni naučni skup o Iliriku u doba Avgusta i dinastije Julijevaca-Klaudijevaca, Zagreb, 22–26. 9. 2014.</i> .	120
---	-----

Основна упутства сарадницима	125
--	-----

Рецензенти	127
----------------------	-----

Зборник Матиће српске за класичне студије излази једном годишње

Уредништво *Зборника Матиће српске за класичне студије*
шеснаесту књигу закључило је 10. октобра 2014.

Штампање завршено децембра 2014.

За издавача
Доц. др Ђорђе Ђурић,
генерални секретар Матице српске

Сторучни сарадник Одељења
Јулкица Ђукић

Лекијура и корекцијура
Татјана Пивнички Дринић

Технички уредник
Вукица Туцаков

Комијујашерски слог
Владимир Ватић, ГРАФИТ, Петроварадин

Штампа
САЈНОС, Нови Сад

Министарство за науку и технолошки развој Републике Србије
учествовало је у финансирању штампања овог *Зборника*

Уредништво и администрација:
21000 Нови Сад, Улица Матице српске 1, телефон: 021/420–199

Editorial and publishing office:
21000 Novi Sad, Matice srpske 1, Serbia

e-mail: zmsks@maticasrpska.org.rs
gadjans@eunet.rs

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
930.85(3)(082)

ЗБОРНИК Матице српске за класичне студије =
Journal of classical studies Matica srpska / главни и одговорни уредник Ксенија Марицки Гађански. – 1998, 1– . – Нови Сад : Матица српска, Одељење за књижевност и језик, 1998– . – 24 cm

Годишње.
ISSN 1450–6998
COBISS.SR-ID 135172871